

תורה והשכלה

התורה ולימודה בפולין וליטא

נר לנשמת זקני אבי אמי הגאון ר' צבי יחזקאל מיכלוהן הי"ד
ששימש ברבנות בכמה קהילות בפולין ומה על קידוש השם בניטו וארשא

א

הידיעות על הקיבוץ היהודי בפולין בימי-הבינים מתארות בעיקר את מלחמתו לתנאי-קיום מדיניים וכלכליים. מבחינה רוחנית דמותו עדיין עטופה כולה ערפל. אמנם פה ושם מופיעות, במחצית האחרת של אותה תקופה, רמיוות קלות על חיייה הרוחניים של יהדות זו, שעתידה להיות יורשתה של יהדות אשכנז; פה ושם נזכרים גם שמות בודדים של חכמים, אשר שמעם הגיע למרכזי התורה במערב אירופה. רבי אליעזר מקייהם, תלמיד של רבינו תם, יודע לספר, כי "ברוב המקומות במדינת פולין ורוסיה ואונגארן, שאין שם לומדי תורה מתוך דחקם, הם שוכרים להם אדם מבין אשר ימצאו והיה להם שליח-ציבור ומורה-צדק וגם למלמד לבניהם..." ר' משה מקייהם, אף הוא תלמיד של רבינו תם, הפיץ ודאי את תורת רבותיו מלזתארינגיה בדרום-מזרח פולין-רייסין. אך לעת-עתה לא היה לתורתו המשך ספרותי, לא נוצרה לפי שעה אסכולה פולנית. לעומת זאת נתגבשו החיים הדתיים היום-יומיים על יסוד מוצק, על המנהג, והוא ששימש לאחר זמן בסיס לכל אותה התורה הפולנית המיוחדת, שיוצגה על-ידי ר' משה איסקרלש (הרמ"א) והבאים אחריו. אם חכמי פולין בני המאה השש-עשרה יכלו להעמיד מול ה"שולחן ערוך", שייצג בעיקר את תחום-התרבות הספרדי, את המנהג (העממי) הפולני כיסוד שווה בערכו לקודקס (מלאכת-מחשבתם של החכמים), הרי מוכיח הדבר, שבפולין כבר היו קודם לכן חיים דתיים מושרשים למעשה בתורה והלכה.

לימוד התורה כשלעצמו, לאמור חקר התלמוד, פרשנות המקרא ונסיונות ספרותיים לביסוס יסודות הדת היהודית, לא נתגלו בפולין אלא באמצע המאה החמש-עשרה. אותה שעה ניכרה כאן השפעה מפורשת מן המערב, מאשכנז ומקיהם. היהודים הנרדפים בארצות אלה, ששמו פניהם מזרחה, הביאו עמם את תורת מולדתם ועוררו בפולין, על רקע החיים הדתיים-העממיים, תנועה ללימוד התורה. יש לשער, שתנועה זו התחילה כמאה שנה לפני כן, אף כי ההגירה לפולין טרם הגיעה בתקופת השנים 1350—1450 לממדים גדולים. פולין היתה עדיין מחולקת לכמה וכמה נסיכויות, ורק לאחר שנתאחדה, בסוף המאה הארבע-עשרה, עם ליטא, והמלכות היאג'לונית נתפשטה דרומה-מזרחה ומזרחה, נוצר גוש יהודי גדול, שהתחיל עולה מבחינה כלכלית ומושך גם כוחות רוחניים. עד אז ודאי לא היו באים לפולין אלא תלמידי-חכמים בודדים וכן היו צעירים מפולין גולים למקומות התורה שבאשכנז. יש לשער שקצתם חזרו אחר-כך לפולין ושימשו בה דור ראשון ללימוד התורה.

התחנות הראשונות על דרכם של החכמים הגולים מאשכנז וקיהם לפולין היו פוזנא וקראקא, והן מקומות התורה הראשונים במאה החמש-עשרה. אנו מוצאים ברבע האחרון של המאה רב גדול מאשכנז, ר' משה מינץ, מפיץ תורתו בפוזנא. וכן נודעה גם לבוב, העיר הגדולה בדרום-מזרח, הנתונה להשפעת ביזאנטיון, כ"מקום החכמים ומעין התבונה, אבן פינה, יסוד אמונה". כמה עשרות שנים לאחר מכן כבר רבתה דעת התורה בפולין עד כדי כך, שר' יעקב פולאק יכול לא רק להקים בה ישיבה מפורסמת, אלא גם לפתח בה דרך חדשה בלימוד התורה, היא דרך הפול, שהורתה ולידתה בדרומה של אשכנז. עם ר' יעקב פולאק מתחילה תקופת חדשה בחיי הרוח של יהודי פולין, תקופה שנמשכה מאות בשנים, ואשר בה הגיע

הצמאון לתורה לצמצמה כזו, עד שלא נמצא לה דוגמה, אלא אם נפליג לתקופת התלמוד בבבלי או לתקופת בעלי התוספות. ישיבות לרוב צצו בערים ועיירות, נתבסס מעמדו הסוציאלי של התלמיד-חכם, והתורה היתה לנחלת הרבים.

ב

ר' יעקב בן ר' יוסף פולאק, הראשון בגאוני פולין, נולד, כפי שמשערים, סמוך לשנת 1460 בפוזנא. הוא לא היה עדיין מעורה בקרקע של פולין ועשה כמה וכמה משנות חייו מחוצה לה. הוא למד בישיבת רגנסבורג מפי הגאון הידוע ר' יעקב מרגליות, ומשם הביא לפניהם ולפולין, שבהן פעל בעיקר, את דרך-הלימוד החדשה, שהתפתחה בימים ההם בישיבות השונות שבבאואריה: רגנסבורג, גרנגברג ואויגסבורג, ושנקראה בשם "חילוק" או "פלפול".

שיטה זו, שנתקיימה בצורות שונות עד ימינו, שמה לה למטרה לפתח את הכוחות השכליים של התלמיד עד שיוכל להעלות בדרך עצמאית מן המשא והמתן שבתלמוד ונושאי-כליו הראשונים את הדין לאמתו. לשם כך הורגלו התלמידים להשתמש בכל החומר התלמודי המגוון, שנצטבר בזכרונם על-ידי לימוד רב-שנים, היה בכך משום הרחבת-גבולין של הלימוד ואף שחרור מסויים מזיקה מופרת לאבטוריטה, אלא שהשיטה התאימה רק ליחידים מחוננים, ואילו רוב התלמידים עשויים היו לראות צל הרים כהרים, ואמנם הבקורת שנמתחה על הפלפול כמעט מתחילתו, מוכיחה למדי שעל-פי-רוב יצא שכרו בהפסדו.

ר' יעקב פולאק נחשב בזמנו גדול הגאונים ביהדות האשכנזית, ודרך הלימוד שהורה נתקבלה כאמור, אם גם לא בהסכמה כללית, ונעשתה דרכן של כל הישיבות הגדולות, שהתחילו מתייסדות בפולין. היא הלכה וכבשה את לבות התלמידים ונפוצה ביותר, בהשפעת תלמידו המובהק ר' שלום-שכנא, מייסדה של ישיבת לובלין המהוללת וראשה הראשון.

הידיעות המעטות שבידינו על ר' שלום-שכנא בן ר' יוסף אינן מספיקות כדי תאור של דרך חייו, יש מקום לשער שנוולד בלובלין, אשר בה היה אביו מנכבדי הקהל. סמוך לשנת ר"פ (1520) נתקבל לרב וריש-מתיבתא בלובלין וכארבעים שנה עמד בראש הקהלה הגדולה וישיבתה, אשר ממנה יצאו כמעט כל גדולי ההלכה, שפעלו בפולין במאה השש-עשרה. בין תלמידיו היה גם גדול הפוסקים שהעמידה יהדות פולין—ר' משה איסרלש, המעיד על רבו וחמיו שהוא "העמיד תלמידים הרבה מסוף העולם ועד סופו, עד אשר כל רבני וגדולי הדור ההוא היו תלמידיו". כיוצא בכך מספר גם ר' דוד גאנו, בעל הכרוניקה "צמח דוד": "ר' שכנא הוא הרב הגדול ראש גולת אריאל, מופלג על אנשי דורו, ושמעו יצא ממורח שמש עד מבואו". הצלחתה היתירה של ישיבת ר' שלום-שכנא באה לה במקצת גם בשל מקומה. לובלין היתה קהילה מתפתחת וגדלה ולמשפחת ר' שלום-שכנא—אביו היה המוכסן הידוע יוסקא—נודעה השפעה רבה בעיר, בגלל קשריה עם השלטונות ובגלל עשירותה. נסיבות אלו הקלו בודאי על פיתוח הישיבה וקיומה מבחינה חמרית. אחר מותו של ר' שלום-שכנא מילא את מקומו כראש-הישיבה בנו ר' ישראל (1559).

ר' שלום-שכנא המשיך כאמור ופיתח את דרך הפלפול, שקיבל מר' יעקב פולאק, יש אומרים שהפליג בכך עוד יותר מרבו, לפי דברי המהר"ם מלובלין "האריך לפעמים לפלפל בשיטת ההלכה, עד אשר אי אפשר היה לרדת לסוף דעתו". לדעת אחרים, להיפך, לא הרבה בפלפול כר' יעקב פולאק, אך נטה נטיה יתירה לסמוך על דעתו "ורוחב לבבו", כדי לבאר באור חדש סוגיות שונות שבתלמוד. לעומתם גילה הרמ"א דעתו, שאמנם היה ר' שכנא רבן של ישראל ויש לסמוך על פסקיו, אולם רק עד גבול מסויים, עד שפלפולו בא לעקור את פסקיהם של הפוסקים הקדמונים. כרבה של לובלין היה ר' שלום-שכנא מטיל מרותו ופוסק לפי שיקול-דעתו, אף-על-פי-כן נמנע מלעשות דבר העלול להטיל את פסקיו על העולם הישראלי כולו. "חי נפשי—מספר הרמ"א—דן ימנין סגיאין (שפעמים רבות) ביקשתי עם הרבה לומדים ממנו שיפשה פוסק, ותשובתו היתה, מחמת רוב חסידותו וענוותנותו, אשר היה ענו יותר מכל האדם... ואמר: יודע אני דשוב לא יפסקו כ"אם כאשר אכתוב, מטעם דהלכה כבבתיא (כאחרון), ואין רצוני שיסמוך העולם עלי". (בימינו נדפסו "פסקים בענין קידושין" של ר' שלום-שכנא בכמה מהדורות).

ר' יעקב פולאק ותלמידו הגדול ר' שלום-שכנא לא הניחו אחריהם דברים שבכתב, ולא נשארה אחריהם אלא המסורת על דבר ההרחבה העצומה של לימוד התורה בפולין על ידיהם, ובמידה לא מעטה על-ידי דרך-הלימוד שלהם; כי הפלפול משך

כוחות צעירים לרוב, שמצאו בו שדה־פעולה לפיתוח שכלם והפעלת הגיונם המנתח. כתום תקופת ר' שלום־שכנא כבר היה בפולין מחנה רב של בני־תורה, והיה צורך מצד אחד להעמיק את הלימוד ומן הצד האחר לגבש מסגרת דתית־חברתית לחיי הציבור היהודי הגדל והמתפתח. את התפקידים האלה מילאו ר' משה איסרלש ור' שלמה לוריא.

ג

ר' משה איסרלש, הנקרא דרך־קיצור רמ"א, היה יליד קראקא. שם נולד, בשנות העשרים של המאה ה־17, לאביו ר' איסרל. שהיה מראשי הקהל ותלמיד־חכם ידוע. שם חי ופעל ושם נפטר והוא רק בן ארבעים וכמה שנים. הרמ"א נבדל מרוב חבריו בפולין בהיקף התענינותו המדעית, שפן נתן דעתו גם על עניני פילוסופיה, אסטרונומיה והיסטוריה. ספרו בפילוסופיה "תורת העולה", שאינו מצטיין אמנם בניסוח מדויק, היה עד התקופה החדשה, הספר הפילוסופי העיקרי שנתחבר בידי יהודי מפולין, אף התענינותו בהיסטוריה חרגה מגדר השאיפה — שהיתה משותפת לחכמים הרבה מימי רב שרירא גאון ואילך — לקבוע את סדר המסורה. בהגותו לספר היוחסין ובהשפעתו על ר' דוד גאנו בעל הכרוניקה "צמח דוד", יש להכיר נטיה היסטוריו־גראפית ברורה.

כבר בשנת 1552, בחיי רבו ובהיותו עדיין צעיר־לימים, יסד את ישיבתו בקראקא, ונהרו אליה תלמידים מקרוב ומרחוק. גרמו לכך שמו של ראש־הישיבה, שנתפרסם עד מהרה בפולין ומחוצה לה, עיר־הבירה קראקא שמשכה כשהיא לעצמה את התלמידים, וכן גם עשירותו, שאיפשרה לו לסייע בידי תלמידיו במידה מרובה. ר' משה איסרלש הוא גם הראשון מבין גדולי פולין, שחליפת־המכתבים שלו בעניני הלכה — השאלות והתשובות — נשתמרה ונתפרסמה, והיא משמשת עד היום מקור חשוב לעוסקים בכך. קשריו הגיעו עד לחכמי ישראל באיטליה (ר' מאיר מפאדובה) ובארץ־ישראל (ר' יוסף קארו בצפת). כן זכה, יותר משאר חכמים שבפולין עד הגאון מווילנא, — להתקדש בעיני העם. עד ימינו נהגו בקראקא לבוא ולהשתטח על קברו ביום פטירתו הוא ל־ג בעומר (הוא נפטר בשנת 1572 או 1573). עיקר כוחו של הרמ"א היה בשדה ההלכה. הוא חי בתקופה שבה נעשה בעולם היהודי־הספרדי הנסיון הגדול האחרון של קודיפיקאציה יהודית — נסיון שאף הצליח במלואו — וממילא פנה גם הרמ"א לתחום זה. אמנם לפי מסורת אחת, עמד הרמ"א מעצמו על הצורך בקודקס של דיני ישראל והתכוון לחברו, אלא שקארו הקדימו ולא נשאר לו לרמ"א אלא להוסיף ולהעיר את הערותיו לחיבוריו של קארו. בתחילה חיבר ר' יוסף קארו (בשנות 1522 — 1554) את ספרו "בית יוסף", שהוא אוסף דינים, מסודר בצורת פירוש לארבעה הטורים של רבנו יעקב בן אשר. קארו ציין את מקורות הדינים בתלמוד ונוסף לכך גם את דעותיהם של חכמי הספרדים שלפניו. לעומת זאת לא הביא בדרך־כלל את ההלכה הצרפתית־אשכנזית,

שער הספר תורת החטאת

שמצאה את מקומה בפירוש רש"י לתלמוד, ביצירתם הקיבוצית של בעלי התוספות ובעיקר במנהג. לעומת ספרו הנזכר של קארו העמיד הרמ"א את חיבורו "דרכי משה", שהוא גם פירוש עצמאי על הטורים וגם ספר השגות והגהות על ה"בית יוסף". הרמ"א נתן בספרו מקום רב לדעותיהם של חכמי צרפת ואשכנז וכן למנהגות שנהגו בתחום-התרבות האשכנזי, אף כי התייחס אליהם גם במידה מסוימת של בקורת.

בשנות חייו האחרונות נגש הרמ"א להגיה גם את ה"שולחן ערוך". שר' יוסף קארו הוציא בינתיים (1564) בצורת קודקס שימושי והמכיל את עיקרי הענינים המבוארים ב"בית יוסף". הרמ"א הוסיף כמעט לכל דין ודין שב"שולחן ערוך" את הגהתו, על יסוד מנהגי היהדות האשכנזית. הרמ"א קרא להגהותיו בשם "מפה", שכן היו בעיניו בחינת מפה המכסה את ה"שולחן" שהתקין ר' יוסף קארו.

לעומת ר' יוסף קארו נטה הרמ"א בדרך-כלל בעניני איסור והיתר לחומרה, כי כן נהגו בתחום-התרבות האשכנזי להחמיר יותר מאשר בתחום-התרבות הספרדי. אבל כנגד זה הרבה הרמ"א לפתוח פתח להיתר במקרים רבים של "הפסד מרובה" ו"שעת הדחק", אשר בהם היו נוהגים להחמיר בדין, מפני הספק. הרמ"א יצא מן ההנחה, שהתורה חסה על ממונם של ישראל ומצירה בצערם.

ה"דרכי משה" וה"מפה" נתקבלו על דעת היהדות האשכנזית כקודקס של חובה ורק בצרופם נעשה ה"שולחן ערוך" ליסוד החיים הדתיים. ה"דרכי משה" זכה לפירושים ולהוספות ואף לקיצור ("דרכי משה הקצר"). גם חיבורו של הרמ"א על הספר "שערי דורא" לר' יצחק בן ר' מאיר מדורא, שקלל את דעותיו בדיני איסור והיתר ונקרא בשם "תורת החטאת", זכה להוספות מידיהם של חכמים שונים. ואילו הגהותיו ל"שולחן ערוך", צורפו לגוף הספר ונעשו לחלק ממנו.

הרמ"א ייצג בדורו את הצד הקודיפיקאטורי בלימוד התורה, את הצד התיאורטי ייצג בן-זמנו וקרובו המהרש"ל. ר' שלמה בן ר' יחיאל לוריא נולד בשנת 1510. בזמן שנולד הרמ"א כבר היה אפוא אדם מבוגר, ובמידה מסוימת יש לראותו גם כבן-זמנו של ר' שלום-שכנא. לאחר שעשה זמן מסוים, בימי נעוריו, בפוזנא, אצל אבי אמו, עבר כנראה למזרח המדינה וסבב במקומות שונים בליטא ובולין. עד שירש את כסא הרבנות של חותנו ר' קלמן האברקאשטן באוסטרא. באוסטרא ואחר-כך בקריסק-דליטא שימש גם ראש הישיבה. שנות חייו האחרונות עברו עליו בלובלין, שבה שימש ראש הישיבה מיסודו של ר' שלום-שכנא. כנראה בשל עמדתו השלילית כלפי הפלפול, נסתכסך עם ר' ישראל, בנו של ר' שלום-שכנא, ונאלץ לעזוב את הישיבה והיא ולהקים ישיבה משלו, בה יוכל ללמד על-פי דרכו. הרבה חכמים גדולים נמנו בין תלמידיו, וביניהם שהרימו אחר-כך את דגל המלחמה בפלפול, והיו בזה ממשיכי מסורתו.

כנגד התפשטות הפלפול מכאן והתרחבות הספרות הקודיפיקאטורית מכאן, קרא המהרש"ל לשיבה אל התלמוד. כסבור היה שנסינות הקודיפיקאציה מחטיאים את המטרה, הואיל והם מרחיקים את הנוקקים לה מן המקור עצמו, מן התלמוד. יצירתו העיקרית של המהרש"ל הוא ספרו "ים של שלמה", הכולל פירושים וחיידושים להרבה מסכתות שבתלמוד, מן החשובות שבהן. תוך כדי פירוש, בויקה לפירושו של רש"י ולדבריהם של בעלי התוספות, השתדל להעלות מן התלמוד, בדרך של בקורת חריפה והגיונית, את הדין לאמתו. על העמל הרב שהשקיע בספר הסיח בהקדמתו: "דרשתי וחקרתי היטב בשבע חקירות ובשבע דרישות אחר כל מקור הדין וחוצב ההלכה בתכלית היגיעה והעיון ובמעט שינה, ברוב שיחה עם חברי ותלמידי". "פעמים שבוע אחד ישבתי משתומם בדמיון השכל עד שיגעתי ומצאתי שורש הענין ואז כתבתי בספר".

מתוך עבודתו בבירור הענינות שבתלמוד בא להגיה גם את הנוסח, על יסוד כתבי-יד עתיקים והקאות מן הגמרא בספרי הקדמונים. איש לפניו לא הרשה לעצמו להגיה את התלמוד מן השיבושים שנפלו בידי המעתיקים, שכן נחשב הדבר לאסור, ורוב חכמי הדור בפולין נהגו "לתרק" כל מיני שיבושים בדרך הפלפול. מבין חבריו הרשה לעצמו רק הרמ"א לתקן את הגירסא בתלמוד, לעתים רחוקות ובוהירות יתרה. המהרש"ל עשה את העבודה בהיקף רב, ואת תוצאותיה כינס בחיבורו "חכמת שלמה" או "חיידושי מהרש"ל", המכיל גם פירושים על התלמוד, על פירוש רש"י לתלמוד ועל התוספות. רבות מהגהותיו נתקבלו על-ידי מדיפסי הש"ס, ולפיהן תוקן הנוסח של הגמרא.

המהרש"ל היה גם הראשון בין גדולי פולין, שכתב פירוש על התורה והערות בקרתיות לפירושיהם של רש"י ואבן-עזרא עליה. נוסף לכך חיבר עוד כמה וכמה ספרים, מהם שלא נתפרסמו עד היום.

הדור השלישי ללימוד התורה בפולין, שחי ופעל בסוף המאה השש-עשרה, הוסיף עוד להיוקק לשאלת ה"שולחן ערוך". אמנם הרמ"א השלימו ושם עליו את "המפה" ועל פיו גם נהגו הלכה למעשה, בכל-זאת עוד התלבטו גדולי התורה גם בדור שלאחריו באותה שאלה עצמה. בדור הזה, שבו כבר היתה פולין מלאה ישיבות ובני-תורה ושובו הגיע הפלפול לשיא התפתחותו, מתבלטים, מבין החכמים הרבים, שלושה שהצטיינו בהוראה וביציירה והם: ר' מרדכי יפה, ר' יהושע-פאלק הכהן ור' מאיר בן ר' גדליה מזובלין. שלושתם, אף כי לא היו בני גיל אחד, פעלו בפולין לפני שנת 1600 ולאחריה ונפטרו כמעט בזמן אחד. ר' מרדכי יפה נשלח בנעוריו לפולין ללמוד שם, כי בחצי השני של המאה השש-עשרה כבר היתה פולין ידועה כמקום-התורה בעולם האשכנזי. הוא למד אצל הרמ"א ואצל המהרש"ל. מן האחד למד את דרך הפלפול, מן השני ומחכמי איטליה, אשר בה ישב עשר שנים, קיבל השפעה נגד הפלפול. כבר בימי נעוריו הגה ר' מרדכי את הרעיון לחבר ספר דינים, אשר על פיו ינהגו לפסוק הלכה. כשהופיע ה"בית יוסף", מצאו ר' מרדכי יפה ארוך מדי וניגש להתקין מעין תקציר של הספר, אולם משהגיעה אליו השמועה, כי ר' יוסף קארו עצמו עוסק בכך, סילק את ידיו מזה. כשהופיע ה"שולחן ערוך" שוב מצא ר' מרדכי שהוא קצר מדי וחזר לעבוד על חיבורו, אלא שבינתיים נודע לו כי רבו הרמ"א עוסק בהגהת ה"שולחן ערוך", ושוב הפסיק את עבודתו. אולם גם ה"שולחן ערוך" בצירוף ה"מפה" של רבו לא הניח את דעתו של ר' מרדכי והוא ראה חובה לעצמו לסיים את החיבור שהתחיל בו מזמן.

ר' מרדכי יפה קרא לכל חיבוריו העיקריים בשם הכולל "לבוש מלכות", חמשה "לבושים" חיבר בעניני הלכה. הוא נתכוון בחיבוריו ההלכיים בעיקר לתחום-התרבות האשכנזי וכך הוא כותב בפירושו: "אמרת, מקום הניח לי הרב (ר' יוסף קארו) להתגדר בו, כי הוא המשיך וכתב רוב הדינים על-פי דעת הרמב"ם ז"ל, מפני שנוהגין בו בארצות ישמעאל, אשר הוא, בני ז"ל, היה מנהיגם וראשם, ובאלו הארצות (בארצות האשכנזים) אין נוהגים כן. אז אמרתי אשוב למלאכתי לכתוב ולבאר את הדינים הנוהגין באלו הארצות, אשכנז, ביהם, מעהרין, פולין ורוסיה ואגפיהן". מדבריו אלה אנו למדים שגם ר' מרדכי יפה, כרבו הרמ"א, ראה במנהג יסוד הקובע את ההלכה. נראה שעלה בכך אף על הרמ"א והתחשב לא רק במנהג המקובל על חכמי ההוראה אלא גם במנהג העממי. הוא גם הכניס, במידה ניכרת למדי, דברים שבקבלה לתחום ההלכה. תשומת-לב רבה הקדיש ר' מרדכי יפה לפיתוח החוק האזרחי היהודי, שהיה צורך השעה בקשר להתפתחותם המרובה של מוסדות האבטונומיה היהודית בפולין. מערכת הדינים שב"לבושים" מסודרת בשיטתיות, שלא היתה רגילה בימים ההם בין חכמי פולין, וגם לשונו העברית ברורה ושוטפת. בתחילה הונהג לימוד ה"לבוש" בצד לימוד ה"טורים" בכמה ישיבות ויש שדחק אף את רגלי ה"שולחן ערוך", אולם במשך הזמן התחיל כוכבו של ה"לבוש" דועך אף באותם המקומות שבהם נתקבל. ב"שולחן ערוך" כבר הושקעו כוחות רבים מדי, של תומכיו ושל מתנגדיו-מתקניו כאחד, ובעיקר: הרמ"א כאילו ה"כשירו" על-ידי הגהותיו וחיוק בכך את מעמדו גם בפולין. אל ההתנגדות לפלפול נתלוותה לרוב הערצה יתירה של רש"י, ראינו כיצא בכך אצל המהרש"ל, וגם ר' מרדכי יפה הקדיש לפירוש רש"י על התורה את אחד ה"לבושים" שלו, "לבוש האורה".

גם השני משלושת חכמי הדור, ר' יהושע-פאלק הכהן, היה תלמידם של הרמ"א והמהרש"ל וגם עיקר עבודתו ענינה, כמרומו: בתחום הקודיפיקאציה. ר' יהושע-פאלק לא היה מרוצה מן ה"שולחן ערוך" ומן ה"לבוש" כאחד, אף-על-פי-כן ערך את ספר-הדינים שלו, בצורת פירוש על הספר הראשון והרבה לחלוק על בעל ה"לבושים". פירושו של ר' יהושע-פאלק על ה"שולחן ערוך" נקרא "ספר מאירת עינים" ובשם ספרו נקרא גם המחבר דרך-קיצור: סמ"ע. ר' יהושע-פאלק לא הספיק לסיים את פירושו על כל ה"שולחן ערוך", והסמ"ע שבידינו הוא רק על חלקו האחד (חושן משפט). בספרו תיקן על יסוד בדיקה בכתב-יד שהיה ברשותו, שיבושים רבים שנפלו בהגהות הנדפסות של הרמ"א.

חיבורו הגדול האחר של ר' יהושע-פאלק הכהן הוא ספר-התאומים "דרישה ופרישה", פירוש על ארבעת הטורים, לימוד ה"טורים" היה נפוץ מאוד בישיבות פולין, אך לא היה עדיין פירוש ראוי לשמו על ה"טור". (ה"בית יוסף" איננו בעצם פירוש על ה"טור", אלא אוסף שיטות ודעות שהוסמכו אליו). ר' יהושע-פאלק ניסה למלא את החסר בדרך כפולה: בספר "פרישה" הסביר בדרך פשוטה את האמור ב"טורים" וב"בית יוסף", אגב ציון המקורות של הדינים, וב"דרישה" נימק את הפירושים שהביא ב"פרישה" וביסס את דעותיו באותן השאלות אשר בהן נקט עמדה משלו.

החכם הגדול השלישי באותו דור, הצעיר שבחבורה, הוא ר' מאיר בן ר' גדליה (מהר"ם) מלובלין, ששימש רב וראש-ישיבה בשלוש הקהילות, שהיו אז המפוארות ביותר בפולין: קראקא, לובלין ולבוב. חיבוריו העיקריים הם "מאיר עיני חכמים" ואוסף השאלות והתשובות, הספר "מאיר עיני חכמים" כולל חידושים וביאורים על הש"ס, רש"י ותוספות. בדורות האחרונים התחילו להדפיס את החידושים במהדורות התלמוד והם נעשו נחלת כל הלומדים. החידושים כתובים בדרך הפרשנות הפשוטה והקצרה. המהר"ם לא ראה בפלפול, כמרבית בני דורו, את דרך הלימוד היחידה, אלא אחת הדרכים העשויה לפתח את הכוחות השכליים של התלמידים. לכן נהג בישיבה "לפרש סוגיא דשמצמין בפלפול עמוק ומחודד", ואילו בחידושו אין רישומו של הפלפול ניכר. להיפך, ניכר בהם חוש בקורת מפותח. אף אין הוא נרתע מתיקוני לשון בתלמוד, כדרכו של המהרש"ל.

המהר"ם התייחס בביטול ואפילו בכוז לנסיונות הקודפיקאציה. "אין ממנהגי ומדרכי—כתב— להיות פסקי דברי בעלי השולחן ערוך, וקל וחומר לבנות יסוד באיזה הוראה על דקדוד סודות דבריהם, כי לא ניתנו מרועה אחד, רק הם דברים נלקטים מחוברים מדברים נלקטים נפרדים, שכמה פעמים לא יוצדק חיבורם; אין מדרכי להעמיד שום יסוד ובנין של פסקדין על ספרים כאלו, שהם כראשי-פרקים ואינם מובנים, ורבים נכשלים בדבריהם להתיר את האסור, או לזכות את החייב, או בהיפוך בעו"ה". מהר"ם הבחין בהגיון האימאננטי של התלמוד, ורצה להיות מודרך על-ידי ההגיון הזה אל דין האמת. מגמה זו עתידה להתחדש בדורות האחרונים אצל גדולי ליטא, יורשיה ומפתחיה של תורת הגאון מוויילנא.

ה

שעה שהלכו לעולמם ר' מרדכי יפה, ר' יהושע-פאלק ומהר"ם מלובלין כבר נודעו לתהילה כמה חכמים, המייצגים את לימוד התורה בשליש הראשון של המאה השבע-עשרה. פולין היתה אז מלאה חכמים וסופרים והישיבות היו מרובות, אף-על-פי-כן שמות של יחידים הם שקובעים גם עכשיו את מקומה של התקופה בשדה התורה. גרמה לכך בעיקר השתלטות הפלפול במרבית הישיבות בפולין, שמנעה את רוב הלומדים מלבוא לכלל יצירה של ממש. לעומת זאת דחו גדולי הדור את הפלפול, דחיה מוחלטת או מתונה, ודחיתו היא שהתירה את רוח הבקורת וההגיון שבקרבם לשם יצירה רבת-חשיבות.

שנים הם גדולי הדור ושניהם הלכו בדרך חדשה, המצטינת בפשטותה היתירה. ר' שמואל-אליעזר בן ר' יהודה הלוי אידלש (המהרש"א) עסק כל ימי חייו בפירוש חדש לתלמוד, מקור ההלכה התיאורטית, ור' יואל יפה סירקס (הב"ח) התמסר לביסוס חדש של ההלכה השימושית.

המהרש"א נולד בקראקא סמוך לשנת 1560, ובשנים הראשונות למאה השבע-עשרה כבר נמנה בין הגאונים המפורסמים בפולין. הוא היה חתנה של האשה העשירה אידל אשכנזי בפוזנא, שקיימה את ישיבתו הגדולה וזכתה שייקרא בשמה (אידלש). עד 1610 בערך החזיק המהרש"א את ישיבתו בפוזנא. אחרי מות חותנתו עלה על כסא הרבנות בקהילת קלמא. כעבור שנים אחדות נקרא למלא את מקומו של מהר"ם מלובלין כרב וראש-ישיבה, ומשם הלך לאוסטרא, אשר בה נקשר שמו ושם ישיבתו המפורסמת.

המהרש"א התנגד לפלפול ומתח עליו בקורת חמורה. "ודאי דגם בני ארץ-ישראל—כתב— היו מקשיין ומפרקין אהדדי ... שהיו מעיינין ומתקנין כל דבר על בוריו והשמיעה יצאה לאור על-ידי פלפולים ... מה שאין כן בניי בבל דאפשר שהיו מפלפלים דוגמת חילוקים שבדור הזה ... בפלפול של הבל ... וכל אחד מכווין לדחות דברי חברו ... פלפול כזה מטריד את האדם מן האמת ואין מגיע לתכליתו המבוקש". המהרש"א נוהג לבאר בפשטות ובהגיון את המקומות הסתומים שבתלמוד ומפרשי הגדולים רש"י ובעלי התוספות. מערכת חיבוריו על הש"ס, "חידושי הלכות ואגדות", הם לפיכך יותר פירוש מעמיק מאשר אוסף חידושים. בהגהת הנוסח של התלמוד הקפיד על זהירות יתירה. הוא נוקק גם לאגדה, אף עיין בכתבי הפילוסופים היהודים מימי הביניים והסתייע בהם בחיבורו. גם הקבלה לא היתה זרה לו, אם-כי התנגד להתעסקות יתירה בחכמה זו. המהרש"א התייחס במידה מרובה של בקורת אף לדברי חז"ל, רש"י ובעלי התוספות. חיבורו של המהרש"א, אשר נוצר, לפי עדות עצמו, מתוך משא ומתן עם תלמידיו, נתחבב ביותר על הלומדים ונדפס בדורות האחרונים כמעט בכל מהדורות הש"ס. אחד הגאונים ציווה לבניו לפני מותו, שילמדו בעיון את פירוש המהרש"א, "כי דבריו הם בקיצור מופלג ובעומק לאמתיות".

להכרה כללית כזו לא זכתה הדרך החדשה בתחום ההלכה השימושית, שהלך בה בן זמנו של המהרש"א, ר' יואל סירקס.

ר' יואל יפה שנקרא סירקש. על שם אמו סירקה, ונתכנה גם "הב"ח" על שם ספרו "בית חדש", נולד בלובלין בשנת 1561. הוא שימש ברבנות בכמה קהילות, כמנהג הדורות ההם. בשנת 1619 נקרא לקראקא כרב וראש-ישיבה ושם שימש עד פטירתו, למעלה מעשרים שנה. בכל המקומות ישב בישיבה והעמיד תלמידים רבים.

עבודתו הספרותית של ר' יואל סירקש נגעה במישורים בבעית ה"שולחן ערוך", שהיו רגישים לה ביותר בעולם התורה שבפולין. בעוד שרוב מתנגדיו של ר' יוסף קארו חלקו על ה"שולחן ערוך" בעיקר מחמת קיצורו, התנגד ר' יואל סירקש גם ל"בית יוסף". אף בשם ספרו, "בית חדש", כאילו נתכוון להדגיש שהוא בא במקום ה"בית יוסף". הספר "בית חדש" הוא פירוש על "הטורים" ומגמתו, ברוחו של הסמ"ע בדור שלפניו, להחזיר להם את תוקפם וחשיבותם. אולם בעוד שב"דרישה ופרישה" נתפרשו "הטורים" תוך התבוננות בדברי ה"בית יוסף", רווחת בב"ח נטיה ברורה נגד הדעות המובעות ב"בית יוסף". ר' יואל סירקש הלך בעבודתו בדרכים עצמאיות לחלוטין ופיתח שיטה שלמה של בקורת ה"בית יוסף". מכאן בא לחלוק גם על סמכותו הבלתי-מוגבלת של הרמ"א, שהוא רואה בה נזק לחקר המקורי בשדה ההלכה. הוא עצמו הולך ומנתח את הדינים הכלולים ב"ארבעה הטורים" על-פי מקורותיהם בתלמוד, ונמצא למד שהרבה איסורים מקובלים אין להם יסוד בתוכו. ר' יואל סירקש כתב גם תשובות וכן הגהות על הש"ס. הוא הפליג בהתנגדותו לפלפול ודרש להפסיק הדפסת ספרים מסוג זה, הואיל וקלקלתם מרובה. מן הראוי להזכיר עוד שני גדולי תורה מראשית המאה השבע-עשרה, שכתבו את חיבוריהם לא רק למען הרבנים ובני-הישיבות אלא גם למען העם, וספריהם מקובלים על חוגים לא מועטים עד היום. האחד הוא ר' ישעיהו הלוי הורוביץ (השל"ה, על שם ספרו "שני לוחות הברית") והשני ר' אפרים-שלמה לְנֶטְשִׁין, בעל "כלי יקר" ו"עוללות אפרים". על שניהם עברה המחצית הראשונה של חייהם בפולין; שניהם התנגדו להתנגדות חריפה לפלפול. השל"ה היה מקובל ופתח לראשונה לרווחה את שערי ההלכה בפני הקבלה. ספרו העיקרי "שני לוחות הברית" הוא ילקוט של דינים, עניני מוסר ואמונה, מוסברים על-פי הקבלה ומסודרים בסדר תרי"ג המצוות שבתורה. ר' אפרים-שלמה היה דרשן מפורסם, שהשתדל לחבב על הציבור את דברי האגדה של חז"ל. פירושו על התורה "כלי יקר" נדפס פעמים רבות והוא נחשב בפולין כמעט במעלה אחת עם פירושו של רש"י.

1

איחודן המדיני של ליטא ופולין הגביר את הזיקה שבין יהודי שתי הארצות גם בשדה התורה, אף-על-פי-כן לא היתה ההתפתחות בתחום זה אחידה. בתחילה היתה ליטא המפגרת. בשעה שפולין כבר היתה מלאה תורה ושמות גאוניה נודעו לתהילה בכל העולם היהודי, עדיין מועטים היו בליטא החכמים שרישומם ניכר, אם לא נביא בחשבון את זיקתו של המהרש"ל לליטא. שינוי יסודי חל במאה השבע-עשרה, ביחוד לאחר חורבנו של מרכז התורה בפולין מחמת גזירות ת"ח וגזירות השניידים. מאותה שעה עברה ההגמוניה לליטא ונשארה בידה עד ימינו.

עד הרבע האחרון של המאה החמש-עשרה אין לנו כמעט שום ידיעות מפורשות על התפשטות התורה בליטא. אמנם כחמישים שנה לאחר מִפְּן מזכירים גם הרמ"א וגם המהרש"ל את "רבותינו שבבריסק" ומכאן שבריסק היתה באותם הימים לא רק הקהלה החשובה ביותר בדוכסות אלא גם מרכז חשוב למדי של תורה.

הראשון בין רבני בריסק הידוע לנו בשמו הוא ר' יחיאל בן ר' אהרן לוריא, סבו של המהרש"ל, ששימש שם ברבנות סמוך לשנת 1470. פרטים רבים עליו ועל חבריו בקהלות האחרות של ליטא אינם ידועים. בשנת 1495 גורשו היהודים מליטא וממילא נפסקה לזמן מסוים גם ההתפתחות בשדה התורה בארץ זו. לאחר שחזרו, בשנת 1503, התחילה שם תקופה של גאות בחיי היהודים וגם קרן התורה עלתה. כזכור, חי המהרש"ל שנים מספר במקומות שונים בליטא, ודרך-לימודו מזכיר בלי-משים את המושג "תורת ליטא", כפי שהוא ידוע בעולם היהודי מימי הגאון מווילנא. בחצי השני של המאה השש-עשרה כבר היו בליטא הרבה ישיבות, ביניהן ישיבת בריסק, מיסודו של ר' שאול ואהל, אשר רבים מבין תלמידיה נתפרסמו אחר-כך בגדולתם בתורה (כגון ר' יואל סירקש, בעל ה"בית חדש").

החכם הגדול הראשון שהיה יליד ליטא הוא ר' יהושע-השיל בן ר' יוסף חריף. ר' יהושע נולד בוילנא סמוך לשנת 1580. את תורתו קיבל בעיר-מולדתו ובישיבות שונות שבפולין המזרחית; הוא נמנה על תלמידיהם של מהר"ם מלובלין ור' יהושע-פאלק, בתחילה היה רב בהורודנא, אחר-כך בטיקטין, פְּרָמְסְלָא ולבוב. בשנת 1639 נקרא לקראקא לנהל שם את הישיבה הגדולה,

יחד עם ר' יום-טוב-ליפמאן קלר, בעל ה"תוספות יום טוב". ר' יהושע חריף קנה לו שם בתור מורה, והעמיד תלמידים רבים. בתולדות הספרות הרבנית נודע לר' יהושע חריף מעמד מיוחד בשל ספרו "מגיני שלמה", הכולל חידושים לכמה ממסכתות התלמוד, במגמה מפורשת, המרומזת גם בשמו, לתרץ את הקושיות של בעלי התוספות על רש"י. ר' יהושע עשה זאת בחריפות ובהגיון, וספרו נתחבב על המעיינים ונדפס הרבה פעמים. נוסף לכך נדפסו גם תשובותיו בשם "פני יהושע". ר' יהושע חריף לא נטה אחרי הפלפול. ל"שולחן הערוך" התנגד, כי לדעתו נועלת הקודיפיקאציה את הדלת בפני החקר העצמאי בשדה ההלכה ומעלה יתר על המידה הרצויה את סמכותם של הפוסקים הראשונים.

דור החכמים שקם בליטא אחרי ר' יהושע-השיל חריף ובו שמות מזהירים ביותר כבר היה כולו "ליטאי"; שם למדו ושם הורו. עד שבאו סערות המלחמה של הקוזאקים והשניידים והפיצו גם אותם, כאת חבריהם בני פולין, על-פני קהילות וארצות רחוקות.

ז

כשמונים שנה נמשכה בפולין ההתנגדות ל"שולחן ערוך" ובמשך הזמן הזה לבשה, כפי שראינו, צורות שונות. קצת חכמים התנגדו לקודיפיקאציה מעיקרא, קצתם ראו צורך בה וניסו לחבר מערכות-דינים משלהם, ואילו רוב החכמים הסתפקו ב"תיקון ה"שולחן ערוך". כלומר הלכו בדרך שהורה גדולי הפוסקים בפולין ר' משה איסרלש, ר' יואל סירקש היה האחרון לבקורת ה"שולחן ערוך". ועם פטירתו, בשנת 1640, נגמרה למעשה ה"מלחמה" בו. לא היו עוד שוללים גמורים של הקודיפיקאציה, לא הוסיפו עוד לבטל את דעותיו של ר' יוסף קארו ושל גדולי הפוסקים הספרדים בכלל, אף לא עסקו עוד בתיקונו של ה"שולחן ערוך". מכאן ואילך התחילו לפרשו וכיין שהמפרשים נקטו עמדה חיובית כלפיו, הושגו תוצאות חיוביות ביותר, וה"שולחן ערוך" לבש אותה צורה המקובלת עד היום על העולם האשכנזי. צורתו זו שיוו לו ארבעה פוסקים, שפעלו בשני השלישים האחרונים של המאה השבע-עשרה והם: ר' דוד בן ר' שמואל הלוי, בעל ה"טורי זהב" (הט"ז); ר' משה בן ר' יצחק-יהודה-ליווא (או לימא), בעל "חלקת מחוקק"; ר' שבתי בן ר' מאיר הכהן, בעל "שפתי כהן" (הש"ך); ור' אברהם-אבא בן ר' חיים הלוי מגומבין, בעל "מגן אברהם".

ר' דוד הלוי נולד בסוף המאה השש-עשרה והספיק להכיר את גדולי החכמים שלפניו: ר' מרדכי יפה, ר' יהושע-פאלק הכהן, המהר"ם מלובלין, המהרש"א והב"ח. האחרון היה רבו וחוננו. כמנהג הזמן שימש ר' דוד הלוי ברבנות בכמה קהלות, קטנות וגדולות. בהיותו בן שלושים בערך היה רב בפוטיליטש, אחר-כך אנו מוצאים אותו בפוזנא ולבסוף עלה על כסא הרבנות של אוסטרא. כאן ישב עד שגזירות ת"ח עקרו אותו ממקומו. כמה שנים עשה בקהילות שונות בגרמניה ובמיהרן. כשנן סערת המלחמה הוזמן לקהילת לבוב ש"מחוק לעיר", וכאן ישב עד פטירתו בשנת 1667.

ר' משה היה תלמידו של ר' יהושע חריף, בימי נעוריו שימש ברבנות בקלונים, אחר-כך בבריסק, ובשנת 1650 נתמנה ראש-בית-הדין בוויילנא. הוא נולד בשנת 1617 ונפטר אחר שנת 1666. שמעו הגיע לא רק לקצוי פולין, אלא גם לארצות אחרות. אף באיטליה התחשבו בדעותיו בהלכה.

ר' שבתי הכהן היה יליד וילנא ונמנה גם הוא עם תלמידיו של ר' יהושע חריף. משנתמנה רבו לאב"ד ור"מ בקראקא הלך אחריו, אך כעבור זמן קצר חזר לעיר-מולדתו ושימש בה בדיינות. בהתקרב המלחמה לוויילנא (1655), גלה למיהרן ושם נפטר בשנת 1663. את פירושו על יורה דעה, "שפתי כהן", סיים בגיל צעיר, בהיותו בן עשרים וארבע שנים.

ר' אברהם-אבאלי גומבינר, בעל "מגן אברהם", נולד בשנת 1637. אביו ואמו נספו בימי הגזירות. רוב שנותיו עברו עליו בקאליש, תחילה כמלמד ואחר-כך כדיין. היה שפל-רוח וחי קל ימיו בדחקות. הוא חיבר ספרים רבים, אבל בעיקר נתפרסם ספרו "מגן אברהם".

ר' דוד הלוי חיבר פירוש מקיף על כל חלקי ה"שולחן ערוך". שלושת האחרים פירשו רק חלקים אחדים: ר' משה—את החלק "אבן העזר", ר' שבתי—את ה"יורה דעה" ו"חושן משפט", ור' אברהם-אבאלי—את "אורח החיים" ו"אבן העזר". (מפירושו לחלק האחרון נשארו רק קטעים).

הט"ז והש"ך ל"יורה דעה" הופיעו בשנה אחת (ת"ו = 1646). הט"ז זכה מיד להכרה בסמכותו המחייבת ואילו הופעת הש"ך עברה כמעט בלי רושם, אף שלמעשה הוא עולה על הט"ז בשיטתיותו, בכושר-הניתוח ובסגנונו העברי היפה, שבו הצטיין אולי

יותר מכל גאוני פולין שלפניו ושלאחריו. משהופיע הש"ך ביטל אותו בעל הט"ז לגמרי, מבלי להיזקק לוויכוח מרובה. לעומת זאת ישב ר' שבתי וחיבר ספר גדול בשם "נקודת הכסף" ובו חלק צעד-צעד על מסקנותיו של הט"ז. עד שהתחיל מתערער מעמדו בעולם ההלכה בפולין. לימים פרסם נכד של ר' דוד הלוי, ר' יואל בן ר' גד, ספר שנקרא, על שום מטרתו, בשם "מגיני זהב", ובו ניסה לרופף ולבטל את השגותיו של הש"ך על הט"ז. כמה מרבני ד' ארצות נתנו בשנת 1683 את הסכמתם להדפסת ספרו של ר' יואל בן ר' גד וגילו דעתם שאין להוציא את דברי הט"ז מחוקתם. אף-על-פי-כן נתקבל המנהג להדפיס את ה"שולחן ערוך" חלק "יורה דעה", אף את המהדורות הפשוטות לצורך הלימוד בישיבות, עם שני הפירושים, הט"ז והש"ך גם יחד, וכל רב ורב נוהג לפסוק, בענינים שבהם מחולקות דעות הט"ז והש"ך, כאחד מהם, לפי הבנתו ונטיתו.

בדומה לכך נתהווה ניגוד בין פירושיהם של הט"ז וה"מגן אברהם" ל"אורח חיים". שני הפירושים נדפסו יחד, זמן רב לאחר פטירתם של המחברים (בשנת 1692 בדייקן-פּוֹרְט), בשם כולל "מגיני ארץ". הפירוש של הט"ז נקרא בשם "מגן דוד" ופירושו של ר' אברהם-אבאלי נקרא על-ידי בנו בשם "מגן אברהם". שני הפירושים הוכרו כנושאי-כלים שני-זכויות ושני-ערוך ל"אורח חיים". עם זאת נוטים לפסוק הלכה למעשה על-פי ה"מגן אברהם". פירוש זה כתוב בקיצור נמרץ, ועל הנזקק לו להיות בקי בספרות הרבנית המסועפת. מכאן הפירושים המרובים על ה"מגן אברהם", שעיקר תפקידם להסביר ולפתח את האמור בו ברמז בלבד. מבין הפירושים האלה יש להזכיר במיוחד את "מחצית השקל" ואת הגהותיו של ר' עקיבא אַנְגֵר.

לחשיבות גדולה, מחייבת ומכריעה, הגיע פירושו של הש"ך ל"חושן משפט", שנתחבר בשנותיו האחרונות, בשבתו בקלישוי שבמיהרן. בענינים המסובכים של החוק האזרחי גילה הש"ך כושר-ניתוח רב, והפירוש חביב עד ימינו על חריפי השכל, המתרחקים מפלפול לשם פלפול. כוח שכלו של הש"ך נתגלה במלואו גם בחיבורו המפורסם "תקפו כהן". לעומת נטיתו של הש"ך לניתוח-הדברים, גילה הט"ז שאיפה ברורה לסינתזה, השתדלות ליישב את חילוקי-הדעות שבין הפוסקים האחרונים לבין ה"שולחן ערוך".

הפירוש הגדול לחלק "אבן העזר" ניתן בידי ר' משה בן יצחק-יהודה-ליווא, בשם "חלקת מחוקק". חלק "אבן העזר" כולל כידוע את דיני האישות, שכוחם היה יפה תמיד בישראל ולגביהן לא באה בחשבון כלל הליכה לערכאות של גויים. היה אפוא צורך חיוני בפירוש לחלק זה של ה"שולחן ערוך", וה"חלקת מחוקק" מילא את הצורך הזה ונתקבל במהירות בתפוצות ישראל. סמכותו של הפירוש אף נשתוותה במשך הזמן לשל ה"שולחן ערוך" עצמו ואף בימינו אפשר היה לשמוע בפולין תלמידי-חכמים מסיחים ביניהם שהם עוסקים ב"חלקת מחוקק", וכוונתם ל"שולחן ערוך" חלק "אבן העזר" עם הפירוש הנ"ל (כיוצא בכך גם בפירוש הש"ך על חלק ה"חושן משפט").

בימיהם של הט"ז, הש"ך, ה"חלקת מחוקק" וה"מגן אברהם" הגיעה הלמדנות בפולין לשיא. נוסף לארבעת החכמים האלה מרובים היו באותה תקופה רבנים וגאונים, שאין לדון עליהם במסגרת סקירה זו. מהם יש להזכיר את ר' השיל בן ר' יעקב, הידוע בשם "הרבי ר' השיל". הוא שימש רב וראש ישיבה בלובלין, בריסק-דליטא וקראקא, והעמיד תלמידים רבים. ר' השיל כתב חידושי הלכות על מסכתות שונות והגהות "לספר מצוות גדול" של ר' משה מקוצי. מרבית חיבוריו אבדו. — כמו כן יש להזכיר את ר' יום-טוב-ליפמאן הַלֵר, יליד ואלְרֶשֶׁטֶין שבבאואריה. מחצית חייו עברה עליו בעיקר בביהם, ורק בשנותיו האחרונות שימש ברבנות בכמה קהילות בפולין: בַּמְרוֹב, לודמיר ולבסוף בקראקא. הוא חיבר הרבה ספרים, המצטיינים בשיטתיות יתירה. מפורסם ביותר פירושו למשנה "תוספות יום טוב", שנדפס כמעט בכל המהדורות האחרונות של המשנה ליד פירושו הקלאסי של רבנו עובדיה מברֶטְנוֹרָא.

גזירות ת"ח וגזירות השנידים העמידו את חכמי הדור בפני בעיית העגונות. בעיה הלכית זו, שחוזרת ומתעוררת לאחר כל מלחמה גדולה, החריפה אז ביותר, מחמת מנהגם של הטאטארים, בני-בריתו של חֶמְלִינְצֶקִי, לשבות יהודים, על-מנת למכרם בשוקי העבדים במזרח. אף כי החברות "פדיון שבויים" בקוֹשֶׁטָא ובִּינְצֶקָה הרבו לפדות שבויים מפולין, רב היה מספר העגונות. לבעיה זו נזקקו במידה מרובה הט"ז, בעל ה"תוספות יום טוב", וביותר הרבי ר' השיל, וכולם נטו להקל.

באותה תקופה העמידה גם ליטא כמה חכמים מובהקים, המרוכזים עתה רובם ככולם בוילנא (ולא בבריסק כמקודם). הגדולים שבהם היו ר' משה בעל "חלקת מחוקק" ור' שבתי הכהן בעל הש"ך, שעליהם כבר הרחבנו את הדיבור. כמו־כן ר' אפרים בן ר' יעקב הכהן בעל "שער אפרים", ר' אהרן־שמואל קאָדאָנובֶר (המהרש"ק), ור' משה רַבְקָה'ש בעל "באר הגולה", שעובו כולם, עם פלישת השוידים, את העיר ונפוצו על פני גרמניה, ביהם ואונגארן.

ר' משה בן ר' נפתלי רבקה'ש היה יליד פראג. משם בא בימי נעוריו לוילנא וכאן נשאר כמעט כל ימי חייו. בימי המלחמה יצא את העיר, כאמור, אך לימים חזר לוילנא ושם נפטר בשנת 1671 (או 1672). הוא היה בעל כיוון מדעי מובהק (בזה קדם בוילנא לגר"א שהיה מיוצאי־חלציו) ובעל נטיה מוסרית עמוקה. בשדה ההלכה נמנע ר' משה רבקה'ש מלהפריז בסמכותם של האחרונים והשתדל לבדוק את הדין על־פי מקורו. מגמה זו מציינת את כל פְּעָלוֹ. הוא חיבר "כללי הוראה", ועסק בפירוש למשנה. חיבורו העיקרי הוא "באר הגולה", הכולל הגהות על ה"שולחן ערוך". תוך ציון מקורותיהם של הדינים. "באר הגולה" נעשה כלי־עזר חשוב בתחום ההלכה ונדפס בהרבה מהדורות של ה"שולחן ערוך".

ר' אפרים בן ר' יעקב הכהן היה ידוע בבקיאותו בש"ס ובמפרשיו וכבר בהיותו בן עשרים נמצא ראוי לשמש בבית־דינו של ר' משה בעל "חלקת מחוקק". בשנת 1655 נאלץ, מחמת המלחמה, לצאת את וילנא. הוא נדד במקומות שונים ולבסוף נתמנה לרב בְּבוֹדָא והקים בה ישיבה, שנתפרסמה מאוד ומשכה אליה גם תלמידים ספרדיים מארצות הבאלקאן. שמעו של ר' אפרים הגיע לארצות המזרח והוא נקרא לרבנות בירושלים, אך המות הקדימו. בספרות קשור פרסומו בספרו "שער אפרים", הכולל כמאה וחמשים תשובות, מסודרות לפי חלקי ה"שולחן הערוך". דרשותיו על התורה וכן רוב חידושיו על הש"ס אבדו.

סופר פורה ומורה שהעמיד תלמידים הרבה היה ר' אהרן־שמואל קאָדאָנובֶר. (מקאָדאָנוב הסמוכה למינסק). הוא למד בישיבה בבריסק־דליטא, שימש רב בביאלה ומשם בא לוילנא. בעת המלחמה הלך לאוסטריה, וכאן נעשה רב, באחת הערים הקטנות, לקהילה של פליטי פולין. אחר־כך שימש ברבנות בפירודא (באוואריה), רַיִשא (בפולין) גלוגא (שלזיה), בריסק־דליטא והאמבורג. לבסוף בא לשמש ברבנות בקראקא, ובנסעו באחד הימים מקראקא להתוועדות של קהילות הגליל, שנתקיימה בכְּמִלְנִיק, נפטר שם בשנת 1676. בשדה ההלכה נמנע מלהסתמך על האחרונים והשתדל לחזור ולהחזיר את תלמידיו אל מקורותיה הראשונים. מקרוב ומרחוק היו פונים אליו בשאלות, בעיקר בענין היתר עגונות. לענין זה מוקדשות רוב תשובותיו ("אמונת שמואל"). כן חיבר דרושים על התורה ("ברכת שמואל") וחידושים על הש"ס והפוסקים ("תפארת שמואל"). ברם, פרסום מיוחד קנה לעצמו בספרו "ברכת הזבח", המכיל פירושים על רוב המסכתות של ספר קדשים, שבידוע עיקר ענינם כשבית־המקדש עומד על תלו.

מבין הגורמים השונים שקידמו את לימוד התורה בפולין על שיטותיו השונות ואת התפתחותה של הספרות הרבנית יש לציין במיוחד את הארגון הכללי של הציבור היהודי: הקהילות, ועדי המדינות, ועד ארבע הארצות. הפיקוח המתמיד של המוסדות היהודיים על החינוך העברי לדרגותיו והאבטנומיה היתירה שזכתה לה יהדות פולין בתחום המשפט הגדילו והאדירו את התורה בארץ זו.

הפיקוח על החינוך התבטא בראש וראשונה בהטלת חובה על הקהילות לדאוג ללימוד התורה בתחומן, ובקביעת מספר לבני־הישיבה שכלכלתם על הקהילה. הרבנים שאפו להרבות תלמידים, כדי להרביץ תורה ברבים ואף לאושש את מעמדם הם בעולמה של תורה. מהם שהשתדלו למשוך אליהם תלמידים מרובים, אף "כדרך השרים ששוכרים עבדים לרוץ לפניהם", כמות שציינ בשעתו במרירות המהרש"ל. פעמים לא יכלו הקהילות לעמוד בריבוי התלמידים שלא לפי כוחן ועל־כן באו הועדים לקבוע להם מספר, בהתאם למספר בתי־האב. הועדים נהגו כמו כן לעודד הדפסת ספרים של תורה ולפעמים אף חייבו את הקהילות לקנות מספר מסויים של טפסים.

סדר הלימוד בישיבות ותכנית הלימודים היו אחידים ומסודרים על־פי הסדר כללי. בכל הישיבות היו לומדים אותה מסכת (בדומה ל"דף היומי" בשנים האחרונות). שנת־הלימודים היתה מחולקת לשני "זמנים": "זמן" החורף מראש־חודש חשון עד ט"ו בשבט,

ו"זמן" הקיץ מראש-חודש אייר ועד ט"ו באב. אף כל "זמן" לעצמו נחלק לשנים, לפי מקצועות-הלימודים. בחציו הראשון של ה"זמן" היו הבחורים לומדים גמרא עם פירוש רש"י ותוספות, וראש הישיבה היה "מגיד שיעור" ומתפלפל עמהם. בחציו האחר של ה"זמן" נלמדו הפוסקים: "הטורים", האלפסי וה"שולחן הערוך" עם נושאי-כליו. אף בין הזמנים לא היה פוסק קולה של תורה, אלא שראש-הישיבה לא היה מגיד שיעורו.

מעמדו של ראש-הישיבה היה מכובד ביותר. יום-יום היה הולך לישיבה להגיד את "שיעורו", ונוסף על הבחורים היו גם תלמידי-חכמים מבוגרים שבעיר באים לשמוע את לקחו. עתים היה ראש הישיבה מזמין את המעולים מבין תלמידיו להגיד במקומו את השיעור, כדי להרגילם בכך. תלמידים קשישים היו לומדים עם צעירים מהם, עם נער אחד או שני נערים, ומרגילים אותם לדרך-הלימוד בישיבה, ואף מרגילים עצמם תוך-כדי-כך להורות ולחדש חידושים. בין בחורי-הישיבה לבין ראש הישיבה היו בדרך-כלל יחסים של קרבה. ראש-הישיבה היה נותן דעתו על עתידם של הבחורים, והם היו כרוכים אחריו, אף לאחר שפרשו מן הישיבה. מובן שלא כל הבחורים נעשו לרבנים ולראשי ישיבות. רבים מהם פנו למיקח וממכר, אולם גם אלה היו ממשיכים כרגיל ללמוד תורה במקומות מושבותיהם. וכך קם בכל עיר ועיר מעמד של "בעלי בתים" תלמידי-חכמים, בעלי תואר "מורנו" או "חבר", בהתאם לשיעור-גדלם בתורה, ולמעמד זה נודעה השפעה מרובה בקהילות.

בחורי הישיבה היו מקבלים מן הקהילה קצבה שבועית למחיתם. נוסף לכך היו רבים מן התושבים מארחים אותם על שולחנם בשבתות ואף בשאר ימות השבוע. בעיקר נסתייעה החזקת הישיבות מן הקהילות, אך גם קרנות של נדיבים שונים שימשו לצורך זה. מקצת ישיבות הוחזקו על-ידי המשפחות העשירות של ראשיהן, כפי שראינו לגבי ישיבותיהם של ר' שלום-שכנא, הרמ"א והמהרש"א.

מעמד התורה בפולין היה ידוע בעולם היהודי ומאוצות שונות, מגרמניה, מפייהם ואף, מאיטליה הרחוקה, היו גולים לשם ללמוד תורה. אופייני מכתב של יהודי מפראג המשדל את בנו לבוא אליו וללמוד בעירו, שכן יהא זה חשוב "כאילו נסעת לפולין ללמוד..."

מרוצה מכך היה הפיקוח של מנהיגי הקהילות והארצות על חינוך הילדים. תקנות רבות הגדירו את מספר התלמידים לכיתה, את שעות הלימודים ואת שיעור שכרו של המלמד. בני עניים נהנו מלימוד חינם עד היותם לבני-מצוה, ובעלי כשרונות שבהם אף לאחר מכן. בקהילות הגדולות מסור היה הטיפול בעניני החינוך, בחומר וברוח, בידי "חברות תלמוד תורה"*. כל שבוע ביום ה' או ביום ו' היו נערכות בחינות בחדרים השונים, תכנית-הלימודים היתה דומה פחות או יותר לזו של ה"חדרים" בדורות האחרונים. היו מתחילים באלפא-ביתא, ממשיכים בלימוד החומש (עם פירוש רש"י או עם הפירוש "באר משה" לר' משה שְׁרָפְטְלֵשׁ) ועד-מהרה היו עוברים למשנה ולגמרא. בשך המשנה והגמרא, שנחשבו לעיקר, נתקפה לימוד המקרא ונתמעטה ידיעת התנ"ך והשפה העברית. כמה חכמים התריעו על תקלה זו, אך המצב נשאר בכללו כמות שהיה.

במאתים השנה, משעה שהחלו נראים לראשונה בני-תורה בפולין ועד החצי השני של המאה השבע-עשרה, היה גידול מתמיד בשדה התורה. "המפורסמות אין צריכין ראייה" — כתב ר' נתן-נטע האנוכר בסופה של אותה תקופה — שלא היתה כל-כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין... כאב-נפשו על חורבנו של בית-ישראל בפולין בגזירות ת"ח הגדיל בעיניו של ר' נתן את זהרו של העבר, אף-על-פי-כן אין דבריו נראים מופרזים ביותר. אכן, החורבן פקד גם את משכנות התורה, ראשי הישיבות וגדולי הרבנים היו בין הפליטים שנמלטו על נפשם ונפוצו על פני ארצות אחרות: גרמניה, אוסטריה, אונגארן, הולאנד ואיטליה. קהילות חרבו ונדיבים ירדו מנכסיהם ולא היתה עוד בידי הציבור לקיים את לימוד התורה כמות שהיה לפני השואה. רק לאט-לאט החלו מקצת חכמים חוזרים אחר שנות נדודים, למולדתם, חזרו ופתחו ישיבות, ושוב התחילו צעירים מארצות שונות גולים למקומות התורה שבפולין. היתה גם שאיפה להמשיך במסורת המפוארת מלשעבר. באחד המקורות אנו קוראים למשל, שכמה למדנים בקאליש התחברו יחד כדי ללמוד תורה בדרך הלובלינית הישנה. נסיונות כאלה היו עשויים לשוב ולהרים במידה מסוימת את קרן התורה, וראיה לדבר — ר' אברהם-אבאלי גומבינר, בעל "מגן אברהם", אשר בימי החורבן היה עדיין נער קטן, וברבות הימים נעשה לאחד מגדולי הפוסקים.

בתולדותיה הרוחניות של יהדות פולין נודעת למאה השמונה-עשרה חשיבות מיוחדת. מדינת פולין הלכה הלך וירוד, ואתה גם מעמדם הכלכלי וארגונם האבטונומי של היהודים. נוספה על כך התסיסה הפנימית: עלילותיהם של יעקב פראנק ובני סיעתו, תקומתה של החסידות והמלחמה בה. בתנאים אלה נצטמצם בהכרח לימוד התורה, נתמעטו הישיבות ופחתו הלמדנים. בקשר פנימי לכך עומדת שאיפתה הידועה של החסידות ליטול מן התלמיד-חכם את יתרון מעמדו, טענתה לזכויות האדם הפשוט, העובד את אלוהיו לתומו. בכך גם אחת הסיבות לתופעה החשובה ביותר בשדה התורה באותה תקופה — העתקת מרכז התורה מפולין לליטא. החסידות התפתחה, כידוע, בעיקר בגאליציה ובפולין המרכזית. בליטא היה מעמדה רופף, ואף לאחר שפסקה המלחמה נגדה לא נתפשטה כאן באותה מידה. בתוך היהדות ה"מתנגדית" של ליטא נשאר אפוא בסיס הרבה יותר רחב להמשכת לימוד התורה, ואמנם כאן הוצרכה גם החסידות לסגל את עצמה לתנאי המקום ואף היא לבשה צורה "למדנית".

כל אותם התהליכים הכרוכים ושלובים זה בזה נתרקמו והלכו במשך כל המאה השמונה-עשרה ורק בראשית המאה התשע-עשרה נגלו תוצאותיהם לעין — ייסודן של ישיבות ליטא והתחיה הגדולה בשדה התורה. אמנם כבר בחצי השני של המאה השמונה-עשרה מצאה מערכת התהליכים האלה ביטוי נעלה בדמותו של הגאון ר' אליהו מווילנא (הגר"א), שהתנשא במידה מרובה על פני יתר גדולי התורה שבארץ, בעוצם יצירתו בתורה ובחידוש שבדרך-לימודו.

ר' אליהו בן ר' שלמה-זלמן, מצאצאיו של ר' משה רבקה'ש בעל "באר הגולה", נולד בשנת 1720 בעיירה סלץ הסמוכה לבריסק. בהיותו ילד קטן בא עם הוריו לוויילנא ופה נתגלה מהר כ"ילד פלאים". בהיותו בן שש כבר אמר, לפי השמועה, "חילוק" באחד מבתי-המדרש והפליא את הלמדנים שבעיר. הוא גדל והליכותיו שונות משל בני-גילו. הוא לא היה לתלמיד באחת הישיבות, אלא למד לעצמו וממילא לא נשתעבד לדרך-לימוד מקובלת ולא נתייחד בחומר לימודי מסוים. הוא מוצא ענין בכמה וכמה תחומים: בתלמוד, במשנה, בקבלה, בפרשנות התנ"ך, בדקדוק, במתימטיקה, בגיאוגרפיה ובהיסטוריה. המורה היחיד שממנו קנה תורה זמן קצר היה ר' משה מרגליות, רב העיר קאידאן, שהיה אף הוא טיפוס לעצמו בין תלמידי-החכמים שבזמנו. ר' משה הוא שזורר בלב תלמידו התענינות מרובה בתלמוד הירושלמי, שבדרך כלל היו ממעטים לעסוק בו בפולין, מכאן, אגב, ההתענינות הגוברת והולכת בירושלמי בישיבות ליטא, יורשותיו הרוחניות של הגר"א. כידוע, זכה ר' אליהו לא רק לתואר גאון אלא גם לתואר חסיד, בשל פרישותו היתירה. חסידותו אינה נוגעת לנושא סקירתנו, אלא במידה ששימשה נקודת-מוצא לנטיותו להחמיר בדין, אחר שבמאה השבע-עשרה גבר בפולין "כוח דהמרא" לעומת המאה שלפניה. אכן, פרישות זו, שכרוכה בה השתקפות מוחלטת בתורה ולימודה, פותחת פתח להבנת שיעורה העצום של יצירתו אף מצד הכמות (כשמונים ספר).

בראש וראשונה יש ליתן את הדעת על זיקתו המוחלטת של הגר"א למקורות ההלכה הראשונים, לא רק אל התלמוד אלא גם אל המשנה. הוא הבחין שהאמוראים פירשו את המשנה לא רק בדרך הפשט אלא גם בדרך הדרש וראה היתר לפרש לפעמים את דברי המשנה שלא כפירוש הגמרא. כמו כן נוכח לדעת שכדי להבין כראוי את ההלכה הקדומה מן הצורך להכיר יפה את לשונה, את חיי התקופה, אף נחוצות ידיעות מסוימות במדעי הטבע והמתימטיקה, שפן מצויים במשנה ובגמרא גם דברים מענינם. לפיכך עסק הגר"א עצמו בכל החכמות האלה ועורר אחרים לעסוק בהן. כמה וכמה שנים שקד הגר"א על בקורת הטכסט של התלמוד והפליג בכך יותר מן המהרש"ל, ולא-כל-שכן מן הרמ"א לפניו. תיקונו מרובים מאוד, ומהם שביטלו תלי תלים של קושיות ותירוצים חריפים. הגר"א היה מחדש קיצוני, ואך מפני גאונותו וחסידותו לא ההין אף איש להרים את קולו נגדו ונגד דרכו בתורה.

הגר"א לא הכיר בסמכותם של הפוסקים האחרונים וספרותם הגדולה. כן התנגד התנגדות גמורה לפלפול. כסבור היה שיש צורך בחינוך מודרג של הבנים, שיקנה להם תחילה ידיעות מספיקות בתנ"ך ובדקדוק, לאחר-כך במשנה, ולבסוף בתלמוד. אולם הוא עצמו לא עסק בהוראה: לא שימש ברבנות ולא ישב בישיבה, אף לא נשא ונתן בהלכה עם גדולי דורו. כל ימיו היו קודש לתורה ולימודה. הוא גם לא נתן דעתו על הדפסת ספריו. בני משפחתו ותלמידיו החשובים הם שהחלו בהדפסתם, לאחר פטירתו.

ביצירתו הספרותית המסועפת של הגר"א אפשר להבחין ארבעה תחומים עיקריים: לשון הקודש וכתבי הקודש, המשנה

והתלמוד, קבלה, ומדע "חיצוני". מכלל חיבוריו בתחום הראשון יש לציין את ספר הדקדוק שחיבר ("דקדוק אליהו") ואת פירושו על התורה ("אדרת אליהו"). כן חיבר פירושים לספרים שונים של הנביאים והכתובים. מרבית חיבוריו של הגר"א, עניינם בתחום המשנה והגמרא. הוא כתב פירושים על המשנה לסדר זרעים וסדר טהרות, הגהות לתוספתא, הגהות למדרשי ההלכה, הגהות על הבבלי ועל הירושלמי ובאור על ארבעת חלקי ה"שולחן ערוך". חיבורים גדולים כתב גם בקבלה. בין השאר — פירוש מקיף לזוהר (אחד-עשר חלקים, נשאר בכתב-יד), וסידור הגר"א, הכולל פירושים על התפלות ברוח הקבלה. ספרי-מדע כלליים הם חיבורו "צורת הארץ ותבנית הבית", ששמו מעיד על תכנון; הגהות ופירושים ל"סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא", והחיבור הגיאומטרי "איל משולש". ספר גדול באסטרונומיה וחיבור על ארבע עתות השנה וכוכבי-הלכת, נשארו בכתובים.

הגר"א נמנע, כאמור, מהרביץ תורה, אף-על-פי-כן נתרכו סביבו חוג קטן של תלמידים וחברים, גדולים בתורה וקרובים אליו ברוחם. על ידם החלה תורתו מתפשטת, תחילה מבית-המדרש הנקרא על שמו (נוסד בשנת 1780), ואחר פטירתו — משיבת וולוז'ין המפורסמת, שנוסדה על-ידי החשוב שבתלמידיו ר' חיים. תורתו של הגאון הובאה גם לארץ-ישראל על-ידי כמה מתלמידיו, שבראשם עמד ר' ישראל משקלוב (מתברר הספר "פאת השולחן"). והיא היסוד הרוחני לחוג ה"פרושים", הקיים זה כמה דורות בירושלים. הגר"א היה מקודש בעיני אנשי דורו ותלמידיו, ואגדות רבות מפורות את זכרו. אחד מתלמידיו, ר' יששכר-בן-מווילנא, אף תיאר בספר את דרכיו והליכותיו.

הענין הציבורי היחידי שהגר"א התערב בו היתה החסידות והתפשטותה בליטא. הגאון ראה סכנה גדולה בחסידות, וביזמתו הכריז בית-הדין בוויילנא פעמים אחדות חרם על החסידות. ראשי החסידות הליטאית היטיבו להעריך את גדלותו של מתנגדם והשתדלו לבוא אתו בדברים, כדי להוכיח לו שדרכם כשרה. אולם הגר"א לא נענה להם כידוע, הוא לא נענה אף לר' שניאור-זלמן מליאדי, שהיה לא רק רבן של חסידים, אלא גם גאון בתורה, אולי האישיית החשובה ביותר בשדה התורה בליטא ליד הגר"א.

ר' שניאור-זלמן, שהיה צעיר מהגר"א בעשרים וחמש שנה, נולד בעיר לוונ'ניה הסמוכה לויטבסק, כבר בנעוריו נתפרסם כגדול בתורה. לימים נמשך אחר תורת החסידים ובא למן-קריטש ללמוד תורה מפי ה"מגיד". לאחר שרבו נפטר מן העולם חזר ר' שניאור-זלמן לסביבות עיר-מולדתו ונעשה כאן מנהיגם של חסידי ליטא. בשנת 1800 השתקע בעיר ליאדי. מחמת מלחמת נאפוליאון ברוסיה נאלץ לעקור ממקומו (1813) והוא נפטר בדרך, באחד הכפרים שבקרבת קורסק.

ר' שניאור-זלמן קנה לו שם בשני חיבוריו: האחד הוא הספר "תניא", שבו כלולה תורתו החסידית, הידועה בשם חב"ד (= חכמה, בינה, דעת), והאחר הוא ה"שולחן ערוך" שלו, ספר-הדינים היחידי שהולידה החסידות. חיבור "שולחן ערוך" חדש, לאחר שכבר נתקבל בפולין, בלא התנגדות, ה"שולחן ערוך" של ר' יוסף קארו היה כמובן מעשה נועז למדי. נראה שה"מגיד" הוא שעורר אותו לכך, מתוך הנחה שה"שולחן ערוך" המקובל, הטעון פירושים לאין שיפור, אינו שווה לרוב הבריות, הטרודים בטרדות החיים, והם צריכים ל"שולחן ערוך" מקוצר. בהתאם לכך חיבר ר' שניאור-זלמן תחילה את החלק "אורח חיים", הכולל את מערכת הדינים שענינם עבודת האלהים וחובותיו האישיים של האדם. בספר זה ניתן חלק שימושי, כתוב בתכלית הפשטות לצרכי המון בית ישראל, וחלק עיוני ללומדים. לעומת זאת נועד החלק "יורה דעה" (הלכות שחיטה, טרפות, ריבית ועוד) בעיקר לרב-הלמדן. הספר ערוך דרך-שיטה ולשונו יפה וברורה. ר' שניאור-זלמן ערך גם סידור חדש, שבו שינה כמה מן המנהגים (כגון את הקשר של תפילין). בכלל הרחיק לכת בסידור חייהם הדתיים-העצמאיים של חסידיו.

לבסוף יש להזכיר בפרק זה, שעניינו תקופת המאה השמונה-עשרה, את ר' יחזקאל הלוי לאנדוי, בעל הספר "נודע ביהודה". הספר כולל שאלות ותשובות על ארבעה חלקי ה"שולחן ערוך" והוא אחד החיבורים החשובים ביותר בסוג זה של הספרות הרבנית. ר' יחזקאל נולד באפסא. בשנת 1732 השתקע יחד עם חותנו בכרוד, מננה כאן עם חברי ה"קלויז" המפורסמת ונתמנה אחר-כך לראש בית-הדין. משנת 1746 היה רב ביאמפול שבפודוליה, עד שנתמנה בשנת 1755 לאב"ד באפסא, ושם נפטר לאחר ששימש שם ברבנות כארבעים שנה.

חלוקתה של מדינת פולין בין שלוש שכנותיה הגדולות, רוסיה, אוסטריה ופרוסיה, השפיעה במשך הזמן את השפעתה גם בשדה התורה. אמנם עד אמצע המאה התשע-עשרה ניכרת עדיין אחדות מסוימת מבחינה זו בין הקיבוצים היהודים שבשלושת תחומי הכיבוש. וילנא מציעה בשנת 1836 את כסא-רבנותה לר' עקיבא איג'ר, גדול הרבנים בחבל פוונא. המלבי"ם משפיע השפעה עצומה גם ברוסיה וגם בפרוסיה, ורן צבי-הירש חיות מברוד מתמנה לרב בקאליש, אולם לאט-לאט פוחתות והולכות תופעות כאלה, וחלקיה השונים של יהדות פולין לשעבר מתרחקים והולכים אחד מחברו. התושבים היהודים בחבל פוונא כבר היו בחצי השני של המאה התשע-עשרה ליהודים גרמנים, ולימוד התורה בנוסח הישן כמעט שלא היה מצוי עוד ביניהם. לעומת זאת היתה בשדה התורה בליטא פריחה, שלא נודעה כמותה מאז החורבן בגזירות ת"ח ותט"ז. יהודי ליטא עלו בנידון זה לא רק על יהודי פוונא אלא אף על יהודי פולין הקונגרסאית, אשר בתוכם ירש הצדיק במידה מרובה את מקומו של התלמיד-חכם. גם בגאליציה גברה מאוד החסידות, אבל לעומתה מרובה היתה השפעת ה"קלויז" בברוד, שרוב חכמי גאליציה יצאו ממנה, כגון ר' צבי-הירש חיות ור' שלמה קלוג'ר, ואף לר' חיים האלפ'רשטאם מצאנז, מייסד שושלת הצדיקים הידועה, היתה זיקה מסוימת, אליה ולמנהיגה הגדול ר' אפרים-זלמן מרגליות.

התנאים התרבותיים המקומיים טבעו את חותמם גם על הספרות הרבנית. בגרמניה אסרה תנועת הריפורמה מלחמה על היהדות המסורתית וגם במדינות אוסטריה ניכרו נטיות ריפורמיסטיות, שחרגו מגדר מה שנוהגים לקרוא "השכלה". ממילא נזקקו גדולי התורה בגאליציה ובחבל פוונא ללמד סניגוריה על חוקי ישראל, לנקוט עמדה כלפי נסיונות המודרניזאציה של בית-הכנסת וכדומה. לעומת זאת היה מעמדה של היהדות המסורתית בליטא איתן למדי ודרכו של הגר"א שימשה כאן דוגמא ומופת לתנועה כבירה בשדה התורה.

הפחתה בדבר היה ר' חיים מוולוז'ין, הגדול והחשוב במקורביו ותלמידיו המועטים של הגר"א. ר' חיים נולד בעיירה וולוז'ין וכאן למד מפי ר' אריה-ליב, רבה של העיירה (אחר-כך רב במץ). נטיתו הברורה נגד הפלפול המופרז, שקיבל מרבו, בקיאותו המיוחדת במינה ומידותיו התרומיות קרבוהו אל הגר"א ומדי שנה בשנה היה נוסע אליו כדי להתבסס מאישיותו ומתורתו. בשנת 1773, בהיותו בן עשרים וארבע, הסכים, בהשפעת רבותיו, לקבל את משרת הרבנות בוולוז'ין ובמהרה נתפרסם כגדול בישראל, ורבים התחילו פונים אליו בשאלות בעניני הלכה. סמכותו גדלה והלכה, ואחר פטירתו של הגר"א בראשית המאה התשע-עשרה, הוכר כגדול הרבנים בליטא. בשנת 1802 נגש להקים ישיבה מרכזית, שתשמש אכסניה לרוחו של הגאון ושתחזור ותרים את קרן לימוד-התורה, שירד במקצת גם בליטא עם התפשטותה של החסידות, הוא הוציא כרוז, בו הזמין בני-תורה צעירים לבוא לישיבתו והתחיל לעניין חוגים ציבוריים שונים בהחזקתה. מן המועמדים נדרשה רמת-ידיעות גבוהה מאוד, אף-על-פי-כן נענו למעלה ממאה צעירים מוכשרים וכך נפתחה הישיבה, שנתקימה כתשעים שנה ונעשתה הישיבה החשובה ביותר באירופה המזרחית. ר' חיים הקדיש לישיבה את עשרים שנות חייו האחרונות והשתדל להנהיג בה את דרך לימודו של הגאון. הוא הרחיק את הפלפול והחידוד, אף לא ראה בעין טובה את הלימוד המבוהל לשם בקיאות. דרכו היתה להרגיל את התלמידים להעמיק בסוגיה בדרך ההגיון ולהבחין יפה בין דעותיהם השונות של החכמים ולא להשלים ביניהן באמצעים מלאכותיים. בדרכו הלך גם ראש הישיבה שלאחריו, בנו ר' יצחק (ר' איצ'לי), וכן ראש הישיבה השלישי והאחרון ר' נפתלי-צבי-יהודה ברלין (הנצי"ב). ביחוד עלתה חשיבות הישיבה בימי הנצי"ב, ועל כך עוד ידובר להלן.

חלק גדול מארכיונו של ר' חיים ובו גם השאלות והתשובות שלו עלה באש, ורק מקצת תשובותיו נדפסו אחר פטירתו. חשיבות גדולה נודעה בעולם התורה לספרו "נפש חיים", שהוא מצ'ין פרוגרמה מוסרית-הנהגתית בשביל לומדי התורה ברוחו של הגר"א.

ייסודה של ישיבת וולוז'ין גרר אחריו ייסודן של ישיבות נוספות בערים שונות. מהן יש להזכיר את הישיבה שנוסדה בוילנא (בשנת 1831) ונקראה בשם "ישיבת הארבעים" (די פערציגלאך). אחד מלומדיה היה ר' שמואל שטראשון, שהגהותיו החריפות על התלמוד הבבלי נדפסו בש"ס. באותן השנים, שנות השלושים של המאה שעברה, החלה הדפסתו של הש"ס בוילנא על-ידי המדפיס ראם, הוא הש"ס הווילנאי הידוע, שרמתו המדעית התאימה לרוח-הלימוד החדשה שקמה בליטא, ושנדפס מאז

במהדורות רבות. שעה שהגאון נתגלה היו מצבו של לימוד התורה בליטא נמוך למדי. עכשיו כשמונים שנה לאחר מכן וכארבעים שנה אחר פטירתו כבר היתה ליטא מקום התורה החשוב ביותר בעולם היהודי, מלאה ישיבות ותלמידי-חכמים. בסוף סקירתנו על לימוד התורה בליטא בחצי הראשון של המאה התשע-עשרה יש עוד להזכיר את ר' אברהם בן ר' יחיאל-מיכל דאנציק. ר' אברהם בא בימי נעוריו מדאנציק לוילנא והתקרב לחוגו של הגר"א. היה תלמידו של בעל "נודע ביהודה" וכן גילו של ר' חיים מוולוז'ין. כל ימיו חי בוילנא ועסק במסחר ורק בסוף ימיו קיבל משרה של דיין בעיר. ר' אברהם הצטיין כבעל-הסברה וספרו "חיי אדם", הכולל את דיני החלק "אורח חיים" של ה"שולחן ערוך", זכה למהדורות מרובות מאוד וניתרגם גם לאידיש. בהרבה ערים בליטא אף נוסדו "חברות חיי אדם", לשם לימוד הספר הזה. גם שאר חיבוריו של ר' אברהם הם ברובם ספרים עממיים.

לימוד התורה בחבל פוונא קשור בתקופה זו במיוחד בעיר ליטא, אשר בה שימש ברבנות ר' יעקב לורך'בוים ("הרב מליטא") ובה ישב בישיבה שנים מספר ר' עקיבא אַיגֶר.

ר' יעקב בן ר' יעקב-משה לורך'בוים היה יליד גאליציה ושם למד, בעיקר אצל ר' משולם איגרא, הרב של טיטמניץ (אחר-כך בפּרָסבּוֹרְג). בשנת 1801 נתמנה לרב בקאליש ובשנת 1809 לרב בליטא, אשר בה יסד ישיבה מפורסמת, שהיתה בימיו מרכז התורה בחבל פוונא. אחר שבתו בליטא תקופה ארוכה חזר, מסיבות בלתי-ידועות, לקאליש, אף-על-פי-כן נודע כמקודם בשם "הרב מליטא" ונשאר קשור קשר אמיץ בקהילה זו. בסוף ימיו חזר לגאליציה ושם נפטר בשנת 1832 בעיר סְטְרִי.

ר' יעקב מליטא היה אחד הסופרים הפוריים בין רבני זמנו והוא העשיר בחיבוריו כמעט את כל מקצועות הספרות הרבנית. שלא כמרבית הרבנים עסק הרבה גם בפרשנות המקרא. בין ספריו בהלכה ידוע בעיקר חיבורו "חות דעת" על ה"שולחן ערוך" חלק "יורה דעה". חשוב ומפורסם גם חיבורו על ה"חושן משפט", שנקרא "נתיבות המשפט". ביחוד נתפשט ספרו "דרך החיים", סידורת-פלה הכולל אוסף דינים בשביל פשוטי העם. ספר זה נדפס וחזר ונדפס במשך עשרים שנה יותר משלושים פעם.

ואמנם בחבל פוונא ירדה התורה ממעמדה והצורך בקיצור "שולחן ערוך" גבר והלך. הנטיות למודרניזאציה של החינוך היהודי, שהיו רווחות בקהילות ישראל שבגרמניה, ומגמות הגרמניזאציה של השלטונות קברו יחד נגד לימוד התורה בנוסח הישן. הלחץ משני הצדדים הספיק כדי לפשוט מיהודי פוונא וסביבתה את לבושם "הפולני" ולנמותם ליתר היהודים שבפרוסיה ומדינות גרמניה האחרות. כל אותו תהליך לא ארך זמן רב באופן יחסי, ובערך באמצע המאה התשע-עשרה כבר נראה נצחונן של הכיוון החדש. אך התמורה לא באה בלא מלחמה חריפה בין בעלי הכיוון החדש לבין בעלי המסורת, ומלחמה זו קשורה בשמו של ר' עקיבא אַיגֶר, שחזר והקים בפוונא מרכז גדול של תורה.

לאמיתו של דבר היו עוד כמה וכמה רבנים בסביבה, שהחזיקו ישיבות וחיברו חיבורים בעלי-חשיבות. בימי שבתם של ר' עקיבא אַיגֶר ור' יעקב לורך'בוים בליטא ישב בה גם יליד העיר ר' יהודה-ליב קאלישר, שחיבר כמה ספרים חשובים; בקמפנא ישב בישיבה ר' ישראל-יונה לאנדוי, בעל "מעון הברכות", ואחריו בנו ר' שמואל בעל "משכן שילה". אף לאחר פטירתו של ר' עקיבא איגר המשיך את מסורת התורה, במשך ארבעים שנה, תלמידו ר' צבי-הירש קאלישר, רבה המפורסם של טוֹרֶן. כל הרבנים האלה שמרו, איש-איש לפי כוחו, על שארית דעת-התורה, וזכותם היא שחבל פוונא עלה בכך על שאר כל אזורי גרמניה עד מלחמת-העולם הראשונה, אולם המקום שבו ערך ר' עקיבא איגר את מלחמתו, מלחמת התורה — פוונא בירת המחוז — היה חשוב לאין ערוך מכל אותם המקומות שבהם שימשו הרבנים הנזכרים לעיל, ונוסף לכך היה ר' עקיבא איגר "משכמו ומעלה גבוה מכל העם", הן כגדול בתורה והן כאיש רב-פְּעָלִים.

ר' עקיבא איגר היה יליד אַיִזֶנְשְׁטַט, ובמאָרְטְרֶדוֹרְף הסמוכה לה קנה ראשית דעת בתורה. בימי נעוריו הלך ללמוד תורה מפי ר' חיים-יונה תאומים-פּרָנְקֶל בבֶּרְסְלָא, כאן נשא לו לאשה בת טובים מליטא וכך נקשר לכל ימי חייו לסביבת פוונא. בשנת 1780 השתקע בליטא וישב בה למעלה מעשר שנים. חותנו העשיר נתן לו ספריה גדולה וכלכל את ישיבתו. בתחילה סירב ר' עקיבא לקבל עליו עול רבנות ובחר ללמוד תורה לשמה, אולם נסיבות חייו הביאוהו לבסוף אל כסא הרבנות. בשנת 1791 נתמנה לרב במְרִיקֶש-פּרִידְלָאָנְד, אחת הקהילות החשובות במערב פרוסיה, ושימש שם עשרים ושלוש שנה. לאחר מכן עבר לפוונא ושימש כאן ברבנות עוד עשרים וארבע שנה. עיסוקו בתורה ובצרכי הציבור, ביחוד בתקופת רבנותו בפוונא,

נודע לתהלה, ופרשת חייו משכה תשומת-לבם של רבים מבני דורו והבאים אחריו. נדמה ששום גאון בישראל, והגאון מוילנא בכלל, לא זכה למספר כה רב של ביוגרפיות כר' עקיבא איגר.

ר' עקיבא איגר היה גדול מאוד בתורה והעמיד תלמידים הרבה, אף היה סופר פורה מאוד וחיבוריו וחיידושו שימשו עד ימינו לעיון וללימוד בישיבות פולין וליטא. הוא חיבר תוספות והגהות למשנה, חיידושים על הרבה מסכתות, הגהות על הש"ס ("גליון הש"ס") וספר "כללי התלמוד והפוסקים", המכיל שלוש מאות כללים מיתודולוגיים בחקר ההלכה. כן חיבר הגהות על ארבעת חלקי השולחן ערוך ויותר מאלף תשובות. חשיבותן של התשובות האלה מרובה ביותר, שכן נכתבו בידי אדם שעמד על פרשת שתי תקופות וסייע לציבור היהודי לעבור את מפתן התקופה החדשה מבלי להפסיד את כל מורשת התקופה שלפניה. ר' עקיבא איגר היה, אגב, אחד מן הראשונים בפולין שכתב תשובות, מפני צורך השעה, גם בשפת המדינה.

כשנפטר ר' עקיבא איגר, בשנת 1838, הוזמן למלא את מקומו ר' מאיר-ליבוש בן ר' יחיאל-מיכל (המלבי"ם), אך קהילת ורשא שבה שימש אותה שעה ברבנות לא הניחה לו לעזבה. המלבי"ם היה יליד העיירה וולוֹטְשִׁיֶסק בפודוליה. הוא למד תורה אצל רבנים שונים, וכבר בהיותו צעיר-לימים נתפרסם בגודל שכלו, במקוריות דרכו בתורה ובכוח הסברה יוצא-מן-הכלל. תחילת פרסומו היתה בווארשא. אחר-כך הוציא בברסלא את ספרו "ארצות החיים" על השולחן ערוך חלק "אורח חיים", ושנה לאחר פרסום הספר נתקבל לרב בורשא. משם הלך המלבי"ם לקמפנא (שתייהן בסביבת פוזנא), ואחר-כך לכמה קהילות שמחוץ לפולין. בסוף ימיו אנו מוצאים אותו בערים שונות ברוסיה ובאוקראינה. הוא נפטר בקייב בשנת 1879. המלבי"ם הרבה לנדוד וקשה לקבוע לאיזו סביבה היתה זיקתו מרובה ביותר, אך נדמה שרוחו ופעלו התאימו ביותר לסביבת פוזנא בימי ר' עקיבא איגר, אשר בה גם שימש ברבנות. רבה היתה השפעתו האישית, בפרט בתור דרשן, ומבחינה זו אולי לא העריכו עדיין כראוי את חלקו בקיום שארית דעת-התורה בסביבת פוזנא, בימי רבנותו באותה סביבה. פרסומו של המלבי"ם הלך ורב והתמיד עד ימינו, בעיקר בשל פירושו על התורה, שנעשה אחד הפירושים החביבים ביותר על הלומדים.

שלא כחבל פוזנא נשארה גאליציה, על-אף מגמות ההשכלה מכאן והתפשטות החסידות מכאן, מקום תורה חשוב, ואם לא הגיעה למעמדה של ליטא, הרי על-כל-פנים עלתה מבחינה זו על פולין הקונגרסאית. ההבדל העיקרי שבין ליטא לבין גאליציה היה בזה, שבליטא הלכו ונתרבו הישיבות ואילו בגאליציה נשאר לימוד התורה ב"מדרגתו העליונה" ענין של יחידים, שקיבלו תלמיד מפי רבו.

מקור-מחצבתם של גדולי-התורה בגאליציה בחצי הראשון של המאה התשע-עשרה היתה ה"קלויז" בברוד. הראשון והחשוב שבהם היה ר' אפרים-זלמן מרגליות. הוא היה בן גילו של ר' עקיבא איגר והיה מופך כגאון גם בהלכה וגם בקבלה. כל גדולי גאליציה ואוקראינה קיימו קשרים אלו; בקבלה היו לו דין ודברים עם ר' לוי-יצחק מברדיטשב, בהלכה היה נושא ונותן עם ר' חיים האלְכְרֶשְטַם מצאנז ועוד.

סמוך לפטירתו של ר' אפרים-זלמן מרגליות השתקע בברוד ר' שלמה קלוגר, שהיה הסופר הפורה ביותר בין הרבנים בכל הזמנים. הוא נולד בקומארוב שבפולין בשנת 1783, וימי נעוריו עברו עליו בזאמֶוֹשְׁט, כאן נפגש עם ר' יעקב קראַנְץ, ה"מגיד מדובנא", ובאמצעותו הגיעה אליו השפעה מסוימת מתורת הגאון מוילנא, אשר המגיד היה מבני חוגו. ר' שלמה שימש רב במקומות שונים בפולין ובגאליציה, בעיקר בברוד, אשר בה שימש לסירוגין ראש-בית-הדין במשך חמישים שנה בערך. הוא החזיק ישיבה והיה מפורסם בכשרון-ההוראה שלו. בהלכה היה נוטה, בדרך-כלל, להחמיר, אולי מחמת מלחמתם החריפה של המשכילים בברוד, שלא נמנעו אף ממלשינות וגרמו לסגירת הישיבה על-ידי הממשלה. בשדה ההלכה-למעשה עסק ר' שלמה קלוגר בעיקר בעניני אישות והוא שביסס את ההיתר לשלוח גיטין על-ידי הדואר, שנתקבל על-ידי רבני כל העולם.

ר' שלמה קלוגר כתב מאות חיבורים: פירושים, חיידושים והגהות למסכתות שונות של הש"ס, לארבעת חלקי השולחן ערוך ולכמה ספרים מכתבי הקודש. נוסף לכך כתב קרוב לעשרת אלפים תשובות. הוא חיבר גם מאמרי הערכה על רבים מגדולי הרבנים בני זמנו שנפטרו לפניו, כגון ר' אפרים-זלמן מרגליות, ר' יעקב מליסא, ה"חתם סופר" ועוד, ובוז פתח סוג חדש בספרות הרבנית.

רק חלק מספריו המרובים של ר' שלמה קלוגר נדפסו, למעלה ממאה ספרים וכמה אלפים תשובות מצויים עוד בכתב-יד.

השפעתו של ר' שלמה קלוגר על בני-דורו היתה רבה מאד. בברוד היה מפורסם גם כבעל דרשן; יתכן שהושפע בכך בימי נעוריו מהמגיד מדובנא.

יליד ברוד ותלמיד של ר' אפרים-זלמן מרגליות היה ר' צבי-הירש חיות, שהיה צעיר מר' שלמה קלוגר בעשרים שנה בערך. הוא התקרב במובן מסוים לחוגי המשכילים המתונים בעיר זו, שעליהם נמנו ר' נחמן קרוכמאל ור' שלמה-יהודה-לייב ראפפורט; אף ידע לשונות העמים. עם זאת היתה זיקתו למסורת מוחלטת. בספרו "תורת הנביאים", שנתחבר בקשר להתעוררותה של בעית המסורה על-ידי המשכילים בגאליציה, ניסה לקבוע את אחדות התורה שבעל-פה ושכתב ויחסן ההדדי. בלשון חריפה יצא נגד הריפורמיסטים בגרמניה. בכלל מורגשת בכתביו המגמה האקטואלית של הגנה על המסורת בדרכים מדעיות.

יצירתו של ר' צבי-הירש חיות בשדה הספרות הרבנית פנתה בעיקר לבעית המיתודיקה. החשוב שבספריו הוא "מבוא התלמוד", אשר שמו מעיד על תכנו. הספר הזה ניתרגם גם לגרמנית ועדיין ערכו קיים ועומד. בספרו "דרכי משה" בחן ר' צבי-הירש חיות את המיתודה של הרמב"ם ב"יד החזקה", ובספר "דרכי הוראה" דן בהתהוות ההלכה.

ר' צבי-הירש חיות שימש כרב בקהילות זולקווא וקאליש. הוא נפטר בלבוב בשנת 1855.

באותו זמן חי בגאליציה מייסדה של שושלת צאנז ר' חיים האלְבֶּרְשְׁטַאם, שמילא בגאליציה תפקיד דומה לשל ר' שניאור-זלמן מליאדי בליטא: היה רבן של חסידים ועם זה גאון מפורסם בתורה. ר' חיים נולד במשפחת רבנים ולמד תורה בעיקר מפי ר' ברוך פֶּרְנֶקֶל מלִיֶּפְניק שבמיהרן, בעל "ברוך טעם". בתחילה היה רב ברוֹדְניק, בשנת 1830 נתקבל לרב בצאנז וכאן שימש ברבנות קרוב לחמישים שנה, אף יסד בה ישיבה רבת-תלמידים. ספריו של ר' חיים, שנקראו כולם "דברי חיים" (חקירות וחיידושים בהלכות גטין ומקואות, חיידושים על מסכתות שונות בתלמוד, שאלות ותשובות ופירוש על החומש), הם מן המעולים בספרות הרבנית של המאה התשע-עשרה.

מבין גדולי גאליציה בתקופה זו יש להזכיר גם את ר' יעקב-משולם בן ר' מרדכי-זאב אֶרְנֶשְׁטֵין, שהיה רב בזולקווא ואחר-כך בלבוב במשך שלוש שנים (1806—1839). הוא חיבר שני ספרים חשובים בשם "ישועות יעקב". האחד הוא חיידושים ופירושים על ה"שולחן ערוך", והשני — פירוש על התורה.

יב

ההגמוניה בשדה התורה, שנוצרה לליטא בסוף המאה השמונה-עשרה ובחצי הראשון של המאה התשע-עשרה, נתקיימה בידה גם בחציה השני של המאה התשע-עשרה. נשאר בעינו, בדרך-כלל, אף מעמדה של גאליציה, וגם בתקופה זו הצטיינה במספר רב של גדולי-תורה (כגון ר' יוסף-שאוּל נֶפְנֶסוֹן בעל "שואל ומשיב", ר' יצחק שְׁמֶלְקֶס בעל "בית יצחק"), אם-כי לא היו בה ישיבות מרובות. תמורות חשובות חלו בפולין הקונגרסאית ובחבל פוּנא. בסביבת פוּנא נתמעטו האנשים שעשו תורתם קבע ואף רבני קהילות כבר קיבלו את תורתם לא בישיבות מהסוג הישן אלא בבתי-המדרש לרבנים בגרמניה. לעומת זאת חזרה ונצורה בפולין הקונגרסאית תנועה ללימוד התורה, בעיקר בהשפעת אחדים מגדולי הצדיקים.

בעולם הישיבות בליטא היו ימי המחצית השניה של המאה התשע-עשרה תקופה של תסיסה רבה. אף ישיבת וולוז'ין היתה מוכרת פשיבה העיקרית והגיעה או, בהנהלתו של ר' נפתלי-צבי-יהודה ברלין (הנצי"ב), לשיא התפתחותה וחישיבותה, נוסדו במקומות שונים במדינה (סלונים, מיר, אֶיֶשִׁשׁוֹק, סְלַאבֹּדְקָה, טְלוֹז) ישיבות חדשות ולא בכולן המשיכו בדרך הלימוד הוולוז'ינית. אף בוולוז'ין עצמה נכבשה דרך חדשה בלימוד התורה בהשפעת ר' חיים סלובֶּבְשְׁטֵיק, שהיה תחילה סגן ראש הישיבה בוולוז'ין ואחר-כך נתפרסם כר' חיים מבריסק, שינויים גדולים ביותר חוללה בחיי הישיבות תנועת המוסר, מיסודה של ר' ישראל לִיֶּפְקִין מסאלאנט.

מבין כל הישיבות שנוצעה להן חשיבות בעולם היהודי, לא זכתה אף אחת לתיאורים כה רבים כישיבת וולוז'ין. ישיבה זו ריכזה בתוכה ממיטב בני-הנוער היהודי, שפעלו אחר עזבם את הישיבה, בתחומים שונים, ולא מעטים מהם ניסו להציב לה זכרון איש-איש לפי דרכו.

בימי כהונתו של הנצי"ב כראש ישיבת וולוז'ין למדו בה למעלה מארבע מאות תלמידים. מתרומות שנאספו כמעט בכל

העולם היהודי נבנה בנין נהדר, אשר בני-הישיבה היו מתחלפים ולומדים בו חבורות חבורות במשך כל שעות היום והלילה. התלמידים היו לומדים לעצמם, ווגות ווגות, בעיקר בתלמוד ופוסקים. (על חלק האגדה שבתלמוד היה הבחורים דולגים בדרך-כלל). המפגרים היו שוכרים לעצמם אחד הקשישים ("חזר-בחור"), שהיה שונה אתם ומדריכם בלימוד. ביחוד היו הבחורים נותנים דעתם על הסוגיות בגמרא, שבהן עמד ראש הישיבה או סגנו להגיד את ה"שיעור", כדי שיוכלו לעקוב בלא קושי אחר גוף השיעור ואחר השקלא וטריא שנתעוררה על ידו. השיעור היה נאמר יום-יום בשעה שתיים-עשרה וחצי בצהריים. החומר לשיעור היה נבחר על-פי רוב מתוך סוגיא, שיש בה ענין לשקלא וטריא. בימי ששי בשבוע היה גם שיעור מיוחד ברא"ש. השיעור ניתן בצורת הרצאה של ראש הישיבה, שלא הופרעה בדרך-כלל על-ידי הערות וקושיות. רק אחר גמר השיעור היה יזכות. בחינות לא היו בוולוז'ין, אבל מתוך המשא והמתן בין בני-הישיבה, במשך שנות לימודם, נתרקמה מצדן "דעת קהל" על שיעור ידיעתם וטיב כשרונם של הלומדים.

הנצי"ב חיבר פירוש חשוב על התורה ("העמק דבר"), ספר אחר ("העמק שאלה") הקדיש לשאלות דרב אחאי גאון — זה וזה בהתאם למנהגו לעסוק ולהעסיק את תלמידיו בעיקר בכתביהם של הראשונים ובמדרשי ההלכה. הדרך שבה הוריק הנצי"ב את בני ישיבתו היתה, כשל ר' חיים מוולוז'ין, דרכו של הגאון. הוא שנא את הפלפול העקום, אם גם לא פסל את נהייתם של צעירים בעלי-שכל אחר השקלא וטריא שבחידוד. אף הבהילות אחרי בקיאות מופרזת בספרות הרבנית לא היתה לפי רוחו. בעיקר דרש להעמיק בדברים, כדי להבינם במשמעותם הנכונה והישרה.

ראש הישיבה השני ר' חיים סולוב'יטשיק הלך בדרך משלו, דרך הניתוח ההגיוני של גוף הענין הנידון. הוא היה מנתח כל הלכה ליסודותיה הראשונים ועומד על ייחודו של כל יסוד ויסוד בתוכה. בשיעוריו לא היה נזקק כלל לדברי האחרונים, אלא היה מייסד את עיקרי תורתו על ההלכות שברמב"ם שיש עליהן השגות של הראב"ד. גם תלמידיו שהלכו בדרכו עסקו בעיקר במבחר של הראשונים, ומבין האחרונים לא הכניסו לתחום עיסוקם אלא את אלה שהצטינו בחריפות מסוייגת על-ידי הגיון ותבונה. כך נתרקמה אצל חכמי ליטא מין מוזיגה שבין לימוד הפשט העמוק ודרך החידוד המסוייג. אין מן הנמנע שאמנם מוזיגה זו היא שהיתה משאת-נפשם של חכמי המאה החמש-עשרה יוצרי "החילוק", אלא שהתפתחותו של ה"חילוק" הלכה בדרכים לא נכונות, והוא לבש צורה משונה מכפי שעלתה במחשבתם.

גם ר' אליעזר גור'דון מייסדה וראשה של ישיבת ט'לו, הישיבה השניה במעלה לאחר ישיבת וולוז'ין, הדגיש את עקרון ההגיון הישר וכשר-הניתוח, אף-על-פי-כן היתה דרך הלימוד בשתי הישיבות שונה זו מזו. בט'לו נעשה נסיון ליצור סדר-לימודים קבוע, כמעט מודרני. גם הנצי"ב שקד על הסדר, אך נמנע מלהטיל על הבחורים פיקוח מופרז ורצה להגיע לסדר של קבע על-ידי שיתוף-פעולה חפשי מצדם. לכן לא היו בוולוז'ין בחינות ואף הנוכחות בשיעור לא היתה חובה. בט'לו לעומת זאת סודרו כצין "כיתות", וכל בחור צורף לאחת מהן, לפי הערכתם של ראשי הישיבה. ההשתתפות בשיעור היתה חובה ואף בחינות היו נערכות לעתים קרובות. גם צורת השיעור היתה שונה בט'לו מאשר בוולוז'ין. בט'לו היה ראש הישיבה נמנע מלהרצות, אלא היה משתדל לעורר ויכוח בינו לבין שומעיו, בעוד הוא מקוון את הוויכוח, מבליט את הדעות שנודעת להן חשיבות ומוכיח את בטילותן של דעות מוטעות. על-ידי כך העלה את כושר החידוד ההגיוני של תלמידיהם למדרגה גבוהה. אף כי בט'לו נתקיימו כאמור כיתות שונות, היה סדר-הלימודים בישיבה אחיד, בכל הכיתות למדו בעת-ובעונה-אחת אותה המסכת (כרגיל אחת המסכתות מסדרי נשים ונזיקין), כל כיתה לפי קשרה ורמת ידיעותיה.

הנצי"ב נתמנה לראש ישיבת וולוז'ין בשנת 1853 ועד סמוך לפטירתו עמד במאבק קשה על קיומה. בגלל מלשינות נסגרה הישיבה בשנת 1858. היא נפתחה אחר-כך ונסגרה שוב בשנת 1879, לרגל דרישת הממשלה להנהיג בה לימודי חול. לבסוף נסגרה הישיבה לחלוטין בשנת 1892, הואיל ותכנית הלימודים לא נמצאה מתאימה לדרישות הממשלה, ואף הלימוד יומם ולילה היה בגדר איסור.

בוולוז'ין למדו בחורים מכל קצוי פולין ורוסיה ואף מבוכארה וקאקאז. מעמד הבחורים היה בדרך כלל מכובד, הם לא אכלו "ימים" אצל בעלי-בתים, כמות שנהגו בהרבה ישיבות אחרות, אלא נסתייעו מהוריהם או מן הישיבה גופא. קבוצת מצולים התפרנסה מפירותיה של קרן מיוחדת לכך ונתכנו ה"פרודקסאיים" על שם בעל הקרן, ישראל פרודקסי מקייב. נתגבשה מעין ריפובליקה של בני-ישיבה עם סדרים משלה. הישיבה עצמה התקיימה על תרומות, שנאספו למענה בכל רחבי רוסיה וגם בחוץ-

לארץ. בעשרים השנים האחרונות לקיומה היה בוויילנא ועד מיוחד שדאג לכלכלתה. פרסומה של הישיבה היה רב ביותר, ומשנסגרה, הרגיש הציבור היהודי באבדה הגדולה. המאורע צויין גם בספרות בצורות שונות. ר' יצחק אייזיק פרידמאן, מתלמידי ישיבת טלז, אף כתב מחזה מיוחד על כך בשם "חזיון סגירת ישיבת וולוז'ין". (המחזה נדפס ב"רשומות", כרך חמישי). ישיבת טלז נוסדה, כאמור, על-ידי ר' אליעזר גורדון. הוא היה יליד סויר בסביבת וילנא. בנעוריו בא לקבנה ונעשה תלמידו של ר' ישראל מסאלאנט. תחילה שימש ראש ישיבה בקובנה. אחר-כך היה רב בקלם, ובשנת 1880 בא לטלז ויסד כאן את ישיבתו המפורסמת. הוא נפטר בשנת 1910 בלונדון, אשר בה עשה אותה שעה לטובת ישיבתו. אחר פטירתו מילא את מקומו חתנו ר' יוסף-ליב בלוק, שטבע את חותם אישיותו על דמותה של הישיבה. ישיבת טלז נתקיימה עד ימינו. בתקופת הריפובליקה הליטאית העצמאית נודע לה פרסום רב בעולם היהודי, ותלמידים רבים נהרו אליה גם מפולין ומגרמניה.

כפי שראינו נבדלו ישיבת וולוז'ין וישיבת טלז אחת מחברתה, בעיקר בסדריהם הפנימיים. שינויים מהותיים הכניסה במערכת הישיבות תנועת המוסר מיסודו של ר' ישראל מסאלאנט. לתורתו ולתנועתו של ר' ישראל נודעה השפעה בכמה תחומים של חיי ישראל, אך זיקתה העיקרית היתה אל הישיבות, והשינויים שהשתדלה לחולל בחייהן ענינם לא היה כי צד ללמוד אלא מה ללמוד. תנועת המוסר באה להוסיף על הלימוד הנהוג בישיבות את העיון בספרי יראים, כדי שהישיבות לא נו בלבד שיפתחו את שיעורי-דיעתם וכושרי-הבנתם של התלמידים אלא גם יפתחו את לבם ליסודות המוסריים של היהדות.

מייסדה של התנועה ר' ישראל ליפקין נולד בטלז. בשנת 1810. בתחילה למד אצל אביו, שהיה רב העיר. אחר-כך עבר לסאלאנט (מכאן כינויו "סאלאנטר") ושם למד אצל ר' יוסף-זונדל, שהפנה אותו לספרות המוסר. מבנה לקח את לבו עד כדי כך שזמן-מה הזניח את לימוד התלמוד, אך עדי-מהרה הבין שלא זו הדרך ומאז שאף למיזוגם של שני התחומים. בשנת 1840 נתמנה ר' ישראל לראש ישיבת ר' מילא בוויילנא, אך כעבור זמן קצר עזב ישיבה זו, ויסד ישיבה משלו ובה התחיל להפיץ את דעותיו. הוא שקד במיוחד על לימודם של ספרי-המופת המוסריים: "חובת הלבבות" לרבנו בחיי ו"מסילת ישרים" לר' משה-חיים לוצאטו. אף עורר לחזור ולהדפיס ספרי-מוסר עתיקים שנשתכחו. עם זאת הטיף ר' ישראל לשיפור המידות בחיי יום-יום אף הטיף לאהבת המלאכה. מוויילנא יצא לקובנא ויסד גם בה ישיבה ו"מוסר-שטיבל" לידה. שנות חייו האחרונות עברו עליו בערים שונות באירופה המערבית, ובכל מקום בואו מצא תומכים לרעיונו. בשנת 1861 הקים במקל במה להפצת דעותיו, שבועון בשם "תבונה". ר' ישראל חיבר כמה ספרים, בעיקר בתחום המוסר, כגון הספר "אמרי בינה", הכולל תיאור מקיף של השקפותיו, וכן "אגרת המוסר" ו"אור ישראל", שהוציא גדול תלמידיו ר' יצחק בלאזר. חשיבות רבה נודעת לספרו "אבן ישראל", הכולל את דרשותיו, חידושים על הש"ס ותשובות. ר' ישראל נפטר בקניגסברג בשנת 1883.

בתחילה נתכוונה תנועת המוסר בעיקר לחוגי בעלי-הבתים. המשיך בכך גם אחד מתלמידיו של ר' ישראל, המגיד המפורסם מקלם ר' משה-יצחק, שהיה עובר על פני ערים ועיירות ודורש בפני המוני ישראל על דרך הישר ועל ההתרחקות מן החטא. אולם כשהתחילו גדולי תלמידיו של ר' ישראל — ר' איצ'ל בלאזר, ור' שמחה-זיסל לייסד ישיבות משלהם (בסלאבונקה הסמוכה לקובנה ובקלם), פרצה מחלוקת גדולה בעולם הרבנים והישיבות, שכן חששו לביטול לימוד התלמוד, מחמת השתקעות מופרות בספרות המוסר. בסופו של דבר ניצח המוסר, אם גם לא נצחון שלם, וברוב הישיבות בליטא הונהג לימוד מוגבל בספרות המוסר. אף בטלז הנהיגו ללמוד, כמחצית השעה ליום, באחד מספרי המוסר.

הזרם הקיצוני בתנועת המוסר לא הסתפק בשעה ליום, אלא ביקש לעשות את המוסר בישיבה לעיקר. ישיבה ראשונה מסוג זה נוסדה בנאווארודוק על-ידי ר' יוסף-יוזיל, הישיבות האלה נקראו "קיבוצים", ובני הישיבות נקראו, לפי מקומו של הקיבוץ הראשון, בשם "נאווארדקואים".

עליה מסוימת ברמה הכללית של ידיעת התורה ניכרה בחצי השני של המאה התשע-עשרה בפולין הקונגרסאית. בפולין מילאו את תפקידן של הישיבות בליטא בתי-המדרש ובתי-התפילה של החסידים ("שטיבלאך"). משהגיע הנער לגיל ולידיעות שהצדיקו את יציאתו מן "החדר" הגבוה שבעיר, עבר ממילא, אם דעתו היתה לעסוק בתורה — לביית-המדרש, מקום שישבו צעירים בני מינו ולמדו לעצמם, ללא פיקוח וכמעט ללא הדרכה. השאיפה הכללית היתה להרבות בבקיאות, היינו לעבור

ולחזור ולעבור על הש"ס כולו. נוסף לכך המנהג ללמוד גמרא בעל-פה, שמצא בפולין עידוד רב אצל בעלי-הבתים; רבים קבעו פרסים לבחורים שידעו בעל-פה מספר רב של דפים בגמרא. כך נוצר מצב, שצויין בפי בעלי-בקורת: "גמרא דאוונען" (להתפלל גמרא), כלומר לימוד של שיגרה, בלי נתינת-דעת מספקת על תוכן הדברים. אמנם בערים, שבהן ישבו רבנים תלמידי-חכמים מעולים היו הללו מרכיזים, כרגיל, את מיטב הצעירים שבעיר ולפעמים גם מן הערים הסמוכות ומלמדים אותם תורה. כך נוסדו בהרבה מקומות ישיבות "קטנות" ומהן יצא חלק גדול מהחכמים, ששימשו רבנים בקהילות בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים.

בעולם הרבנים בפולין היה מספר לא-מועט של גדולי התורה, די להזכיר את ר' יהושע קרוינק מקוסנא ור' חיים-אלעזר ואקס, רבה של קהילת קאליש. גם בין צדיקי החסידים היו מרובים בתקופה זו גדולי התורה, ועובדה זו חיבבה בודאי את לימוד התורה על המוני החסידים, מייסדה של שושלת גור ר' יצחק-מאיר אלקר, בעל "חידושי הרי"ם", היה מיוחד בין הצדיקים בגודל תורתו, ואף שעיקר פעולתו חל בחצי הראשון של המאה התשע-עשרה (הוא נפטר בשנת 1866), הרי נתבלטה השפעת ספריו (חידושים לכמה מסכתות, תשובות וחידושים ל"שולחן ערוך" חלקי "חושן משפט" ו"אבן העזר") כגורם ממריץ ללימוד התורה וההלכה בעולם החסידות, דוקא במחצית האחרת של המאה. בתקופה זו נודע בין צדיקי פולין בגודל תורתו גם נכדו ר' יהודה-ל'ב, הנקרא על שם חיבורו (חידושים על התורה): בעל "שפת אמת".

גדולי תורה היו גם במשפחות אחרות של צדיקים, וביחוד הצטיינו בכך כמה מבני שושלות הצדיקים בגאליציה. לתשומת-לב מיוחדת ראוי מבחינה זו ר' גרשון-חנוך (ר' גרשון-הניך) ליינר (1839—1891), הרבי מראדזין. בגיל צעיר מאוד כבר חיבר את החלק הראשון של ספרו המיוחד-במינו "סדרי טהרות". הוא אסף מן התלמוד ומהדרשים את כל הפירושים המתחסימים להלכות שבמשנה ושבתוספתא ממסכת כלים, שכידוע אין עליה גמרא, וחיברם יחד בספר זה לכנין מסכת של התלמוד הבבלי. אף הוסיף הערות והסברות לקטעי הגמרא והמדרשים שהביא. בצורת שני פירושים, האחד בדומה לפירוש רש"י לגמרא והשני בדומה לתוספות. הספר עורר התפעלות מכאן והתנגדות מכאן. לאחר זמן הופיע גם חלק שני, שענינו מסכת אהלות. רעש עוד יותר גדול עוררה הודעת ר' גרשון-חנוך, שמצא את החלזון לצביעת הציצית בצבע התכלת, וחסידיו ראדזין התחילו מאז לקלוע לתוך הציצית פתיל של תכלת. ר' גרשון-חנוך ביסס והגן על דעתו בענין התכלת בשלשה חיבורים, וגם החולקים עליו פרסמו כמה חיבורים להוכיח את טעותו. חסידי ראדזין קיבלו את דעת רבם ועד היום הם כורכים בציציותיהם פתיל של תכלת. בימי המלחמה הגדולה בין ר' גרשון-חנוך לבין שושלת גור נעשה פתיל התכלת של חסידי ראדזין כנין סמל של מלחמתם, והרבה נרדפו עליו.

יג

ארבעים השנים האחרונות, מראשית המאה העשרים ועד מלחמת-העולם השנייה, הן בדרך-כלל תקופה של גיאות בשדה התורה בפולין. בעקבות המודרניזציה הכללית של החיים חלו תמורות גדולות במערכת החינוך, חלקים רבים מן הנוער, רחקו מחינוך של תורה, אף-על-פי-כן לא נחלש מעמדה הכללי של התורה במדינה. הסכנות שארבו ללימוד התורה מבפנים הניעו את הרבנים ושאר אפטרופסים ללימוד התורה לנקוט גם הם בדרכים מודרניות יותר, כדי לסגל את הלימוד לתנאי הזמן החדש. אף לתקומתה של מדינת פולין, שחזרה והקימה את אחדותו של הקיבוץ היהודי הגדול, נודעה השפעה מרובה.

לימוד התורה נצטמצם בעיקר בשלבו הנמוך, לאמור בחינוך העממי, החדרים החלו מתמעטים כבר בראשית המאה, משהתחילה התנועה הציונית נותנת דעתה על עניני תרבות והוחל בייסודם של "חדרים מתוקנים", ואחר-כך בתי-ספר מודרניים, שהיו ממעטים בלימוד התלמוד ומרבים לעומת זאת בלימוד התנ"ך, השפה העברית ולימודים כלליים. מרובה ביותר היתה סכנתה של רשת החינוך הכללית במדינת פולין החדשה, שקלטה רבבות ילדים יהודים אשר לא קיבלו כמעט כל חינוך תורני. נוכח הסכנה הזאת התחילו שתי המפלגות החרדיות בתוך היהדות הפולנית, ה"מזרחי" ו"אגודת ישראל", כל אחת לפי דרכה, בייסוד "חדרים", שהקנו לתלמידים ידיעות רבות ככל האפשר בתורה, נוסף לידיעות כלליות, בהתאמה מסוימת לתכנית בתי-הספר הכלליים. לימוד התורה בנוסח הישן נתקיים בעיקר ב"חדרים" מיסודה של "אגודת ישראל", שנקראו כרגיל "יסודי התורה". ב"חדרים" של "המזרחי" צומצם לימוד התלמוד, מפני הצורך להקדיש תשומת-לב רבה יותר ללימוד השפה והספרות העברית

ותנ"ך, מקצועות שנלמדו בבתי-הספר של "אגודת ישראל" אך במידה מצומצמת. בעולם הישיבות נגעו נסיונות המודרניזציה בדרך-כלל רק בצדן הארגוני. תוכן הלימודים נשאר כמקודם, וההתלהבות ללימוד התורה אף גברה במקומות רבים. בישיבות ליטא מועטים בדרך-כלל השינויים בפרק-הזמן הנידון. מבחינה זו ראוי לתשומת-לב בעיקר נסיונו של הרב ר' יעקב-יצחק בן-גנס מלידא לייסד ישיבה מודרנית. הרב בן-גנס, יוצרה של מפלגת "המזרחי", השתדל למצוא את שביל הזהב, כדי להקנות לתלמידים ידיעות מרובות בתלמוד וכן גם ידיעות כלליות, הדרושות לפרט ואולי עוד יותר לרב בישראל, בתקופה של שינוי-ערכין גדול בציבור היהודי. לתוכן המודרני של ישיבה זו, שנוסדה בשנת תרס"ד (1904), התאים ארגונה החיצוני. היא היתה מחולקת לכיתות, נערכו בה בחינות וכדומה. הישיבה נתקיימה למעלה מעשר שנים ונסגרה בימי מלחמת-העולם הראשונה. בכלל גרמה מלחמת-העולם הראשונה הרבה הרפתקאות לישיבות ליטא. רבות מהן היו אנוסות לעזוב את מקומן ולעבור דרך-ארצי לערי אוקראינה ופנים רוסיה. רובן הצליחו עם גמר המלחמה לחזור לליטא ולפולין והתפתחו כאן התפתחות רבה. בין ישיבות ליטא-של-קובנה נתפרסמו ביותר ישיבות סלז' וסלאבובדקא. חלק מראשי ישיבת סלאבובדקא ותלמידיה עלו אחרי המלחמה לארץ-ישראל, והישיבה מוסיפה להתקיים בירושלים בשם "ישיבת חברון". ישיבת סלז' נודעה ביותר אצל חרדי גרמניה, שהיו שולחים לישיבה זו את בניהם, ללמוד בה שנה או שנתיים, אחר שסיימו את הגמנסיה ובטרם התחילו ללמוד באוניברסיטה או לעסוק במשא ומתן. חרדי גרמניה גם תרמו הרבה להחזקתה של ישיבת סלז'.

מבין הישיבות המרובות בליטא-של-וילנא, שסופחה לפולין, נתפרסמה ביחוד ישיבת מיר. גם היא זכתה למספר רב של תלמידים מגרמניה. המספר הכללי של התלמידים בישיבת מיר נשתווה לשל ישיבת וולוז'ין בשעתה. עם כיבושה של פולין בידי הנאצים יצאו כשלוש מאות מתלמידיה, יחד עם אחדים מראשי הישיבה, את הארץ והגיעו לשאנכיי ומשם, אחר גמר המלחמה — לאמריקה. בראש קהילתה וישיבותיה של ליטא הפולנית עמדו גם בדור האחרון תלמידי-חכמים מובהקים, שידיעתם בתורה ויצירתם התורנית שימשו המשך נאה למסורת התורה הליטאית מימי וולוז'ין. התבלטו ביניהם ביחוד שני אישים: ר' ישראל-מאיר בן ר' אריה-זאב הכהן פופקא, הידוע בעולם היהודי כבעל "חפץ חיים", ור' חיים-עוזר גרוֹדְנֶיִסְקי מוילנא.

ר' ישראל-מאיר הכהן ישב רוב ימיו בעיירה ראדון (במחוז וילנא) ונפטר בה בשנת תרצ"ג (1933). בהיותו בן תשעים שנה ומעלה. הוא היה גדול בתורה, אלא שצדקותו הרבה האפילה על גדולתו בתורה. בחסידותו זָמַה לגאון מוילנא. אבל היה בו גם מאישיותו של ר' ישראל מסאלאנט, שהיה לא רק חסיד בחייו האישיים אלא היה גם עושה ומצשה להרמת קרן המוסר בחיי הציבור. ר' ישראל-מאיר הכהן נתן דעתו על שיפור חיי הפרט מבחינה מוסרית. ספרו המפורסם "חפץ חיים", שזכה למספר רב של מהדורות, ענינו דיני רכיילות ולשון הרע. כן נתן דעתו על רבבות היהודים המשרתים בצבא והנתונים לקשיים מרובים בקיום אורח-חיים היהודי. לענין זה הקדיש את ספרו "מחנה ישראל". נוסף לכך חיבר ר' ישראל-מאיר הכהן "משנה ברורה" והיא פירוש על ה"שולחן ערוך" חלק "אורח חיים", המצטיין בהירות יתירה ובמבנה המתוקן. בישיבה שהקים בעירו שקד ר' ישראל-מאיר ביחוד על לימוד סדר "קדשים", מתוך אמונה עמוקה, כי ישראל עתידים להיגאל בכל יום, וידיעת דיני הקרבנות עלולה להיות עד-מהרה צורך השעה. הישיבה נתפרסמה כמקום שבו אפשר לקנות תורה ולקבל הדרכה מוסרית גם יחד.

ר' חיים-עוזר גרוֹדְנֶיִסְקי היה מתלמידי ישיבת וולוז'ין, שלא נתפסו דרך תורתו של ר' חיים מבריסק, אשר שלל את ההתעסקות בהלכה מבחינה ספרותית-היסטורית. ר' חיים-עוזר קנה בקיאות רבה בספרי האחרונים, ובדינוני בהלכה היה נזקק במידה מרובה לדבריהם של קודמיו. דרכו זו היתה ברוחה של האסכולה הווילנאית העתיקה, שהעדיפה את הבירור המקיף על הניתוח החד והדק. מפני זה נתחבב ר' חיים-עוזר על חכמי וילנא והם ראו בו את ראשם עד יומו האחרון. דרכו של ר' חיים-עוזר בתורה מצאה לה ביטוי מזהיר בספרו "אחיצור", אוסף שאלות ותשובות מסודר לפי חלקי ה"שולחן ערוך" (הופיעו שלשה כרכים).

ר' חיים-עוזר שימש אב-בית-הדין בוילנא. הוא עצמו לא ישב בישיבה, אך היה שקוד על החזקתן של הישיבות מבחינה חמרית. לשם כך יסד את "ועד הישיבות" ועמד בראשו כל שנות קיומו, בעשותו ממנו מכשיר חשוב להחזקת הישיבות. בעית החזקתן של הישיבות הלכה והחמירה במדינת פולין, מחמת התרוששותו של הציבור היהודי בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם. הישיבות נסתייעו במידה מרובה מחוץ-לארץ. הישיבות בליטא-של-קובנא נעזרו הרבה על-ידי יהודי גרמניה, וישיבות ליטא הפולנית על-ידי יהודי אמריקה, בעיקר על-ידי ה"גוינט", בשנים האחרונות לפני מלחמת-העולם השנייה נסתייעו הישיבות בליטא ובפולין במידה ניכרת מן הקרן שהניח לטובת הישיבות הפאקטיוולוג הידוע פרופיסור ולאדימיר סבֶקִין מלזואן.

עלית הרמה הכללית של ידיעת התורה בפולין הקונגרסאית, שראינו בחצי השני של המאה התשע-עשרה, נמשכה גם בדור האחרון. לימוד התורה בבתי-התפילה של החסידים נתפשט והלך, וכן נתרבו אף בעיירות זעירות ישיבות קטנות, ומספרן הגיע למאות. בערים הגדולות ניכרה בחוגי הנוער העובד והעוסק במסחר שאיפה ללמוד תורה, ובערים שונות כגון וארשא, לודז' ועוד נוסדו חברות לשם לימוד ותפילה בשבתות. ביחוד רבו "חברות משניות", שלמדו משנה עם פירושו של ר' עובדיה מברקטנורא ו"תפארת ישראל".

לאחר מלחמת-העולם הראשונה נוסדו גם בפולין כמה ישיבות גבוהות, ובכולן היה משום נסיון ליצור טיפוס חדש של ישיבה. הישיבה הגבוהה הראשונה נוסדה על-ידי בני חוגו של הרבי מגור, לשם הכשרת רבנים. ישיבה זו, ה"מתיבתא", נתקיימה בווארשא עד פרוץ המלחמה האחרונה והעמידה עשרות רבנים בשביל הקהילות. שלא כבישיבות ליטא, ניתנה כאן הדעת בעיקר על לימוד מקיף של ה"שולחן ערוך" ונושאי-כליו, על-מנת להכשיר את הצעירים להיות פוסקי-הלכה. הלימוד ב"מתיבתא" היה נמשך שנים אחדות, מרבית שעות היום למדו תורה וכשעה-שעתים — לימודים כלליים, המסיימים היו נבחנים על-ידי ועדת רבנים, בעיקר מבין חברי ועד הרבנים בווארשא, ומקבלים התרת-הוראה. הכנה ל"מתיבתא" שימשו, במידה מסוימת, החדרים "יסודי התורה", שגומריהם היו מתקבלים בדרך-כלל ל"מתיבתא" בלי בחינות.

שונה מן ה"מתיבתא" היה בית-המדרש לרבנים מיסודו של ה"מזרחי", ה"תחכמוני". מוסד זה נתכוון להכשיר רבנים בעלי ידיעות עמוקות בתלמוד ובפוסקים ובעלי ידיעות כלליות בשיעור של בית-ספר תיכון. סדר הלימודים התאים, מבחינת ארגונו הפנימי, לנהוג בגמנסיות היהודיות בפולין. ה"תחכמוני" התקיים קרוב לעשרים שנה והוציא מחזורים אחדים של מוסמכים, שקיבלו התרת-הוראה. אכן, אף-על-פי שעמדו בראש המוסד גדולי-תורה מפורסמים (בתחילה ר' חיים הלר ואחר-כך ר' משה סולוביטשיק, בנו של ר' חיים מבריסק), לא מילא את תפקידו. לימוד המקצועות הכלליים וכן תולדות ישראל וספרותו תפסו במוסד מקום רב מכדי שיוכלו התלמידים לקנות ידיעה עמוקה גם בתלמוד ובספרות הרבנית המסועפת. רק מעטים מבין המוסמכים של ה"תחכמוני", שבאו אל המוסד מן הישיבות ותלמודם בידם, נתמנו לרבנים בקהילות. אכן, מהלך ההתפתחות בערים הגדולות וגם בהרבה מקומות במערב המדינה הצריך הכשרת רבנים בדרכו של ה"תחכמוני", ולולא החורבן, היה ממלא בוודאי בעתיד תפקיד גדול יותר.

הישיבה הגבוהה השלישית, שנוסדה בפולין כעשר שנים לאחר ייסודן של ה"תחכמוני" וה"מתיבתא", היתה שונה מהן שניו יסודי. מטרתה-היא היתה — לימוד לשמו. יוצר הישיבה, ר' מאיר שפירא, יליד גאליציה, שימש ברבנות בגליניא, סאנוק, פּוֹרְקוֹב ולבוסוף בלובלין. הוא היה איש רב-מרץ ורב-פעלים ואת כל מרצו וכשרונותיו העמיד להגדלת לימוד התורה. רעיונו הגדול הראשון בתחום זה היה ה"דף היומי". בכנסיה הגדולה של "אגודת ישראל", שהתקיימה בשנת 1923, קרא לכל אדם מישראל ללמוד דף גמרא מדי יום ביומו, אותו הדף לכל הלומדים. הרעיון נתקבל בהתלהבות רבה, ולוח הדף היומי נדפס אחר-כך גם במהדורות החדשות של התלמוד.

הרעיון הגדול השני של ר' מאיר שפירא היה להקים בלובלין ישיבה מרכזית, שתקרא "ישיבת חכמי לובלין" על שם גדולי העיר לשעבר: המהרש"ל, המהר"ם וחבריהם. תוכנה תכנית של בנין ענקי ובו אולמי הרצאות, ספריה גדולה, חדרי איכסון לכמה מאות תלמידים, חדרי אוכל וכדומה, כדי שהתלמידים ילמדו מתוך הרחבת-הדעת, בלא "אכילת ימים" וכיוצא בכך. היוזם יצא בענין זה לאירופה המערבית ולאמריקה והשיג את האמצעים הדרושים. בשנת תר"ץ (1930) הושלם בנין הישיבה וסמוך לכך התחיל גם הלימוד בתוכה. כאן היה העיקר, כאמור, לא הכשרת רבנים בשביל הקהילות, אלא הדרכת הצעירים — שהיו רובם מן המעולים שברחבי פולין — בלימוד תורה לשמה. מטעם זה בחר ר' מאיר במסכתות שנשארו עדיין במידה רבה בבחינת קרקע-בתולה, דהיינו בסדר "קדשים". אמנם אין ספק שהשפיעה בכך גם קריאתו של בעל "חפץ חיים" לעסוק ב"קדשים", וכן האמונה בשיבת ציון, שגברה בין החרדים.

פרסומה של ישיבת חכמי לובלין הלך ורב, ברחבי המדינה נאספו ספרים בשביל ספרייתה, ועוברי-אורח שבאו לפולין היו סרים ללובלין לראות את הישיבה. כאן התחיל להתהוות גם אורח-חיים של ישיבה מודרנית. אולם מאחר שהישיבה נוסדה במאוחר וכן מחמת מותו הפתאומי של מייסדה העיקרי ר' מאיר שפירא, לא נראו, עד החורבן, התוצאות הגדולות המקווות. אף-על-פי-כן היתה "ישיבת חכמי לובלין" מעשה רב, המעשה המזהיר האחרון של יהדות פולין בשדה התורה.

עליה ברמת ידיעת התורה ניכרה בדור האחרון גם בגאליציה, אלא שמרכז התורה עבר כאן בשנים האחרונות ממזרח (קרוד) למערב. כאן אנו מוצאים תלמיד-חכם גדול בשם ר' יוסף אנגל, יליד טארנא, שחיבר למעלה ממאה ספרים בהלכה, באגדה ובקבלה. נוסף לכך חיבר מצין אנציקלופדיה תלמודית, בת שלושים ושנים כרכים. כמה עשרות מספריו, הנקראים כולם "אוצרות יוסף", הופיעו בדפוס. ר' יוסף שימש ראש בית-הדין בקראקא ונפטר בווינא, בסוף מלחמת-העולם הראשונה. ר' יוסף אנגל ועוד כמה מגדולי הרבנים בגאליציה (כגון ר' מאיר אריק מטארנא) מזכירים לנו את התקופה, אשר בה היתה גאליציה מלאה גדולי-תורה, אלא שהיתה חסרה מערכת ישיבות בדומה לשל ליטא או לשל פולין לפחות. בסוף מלחמת-העולם הראשונה חל שינוי גם בזה, ביזמתו של הרבי מבובוב ר' בן-ציון האלברשטאם. שושלת בובוב היתה מיוצאי-חלציו של ר' חיים מצאנז, בעל "דברי חיים", ומסורת לימוד התורה נתקיימה בתוכה כל הימים. כבר בשנת תר"ם (1880) הקים מייסד השושלת ר' שלמה האלברשטאם ישיבה בווישניץ, שנסגרה בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה, מחמת יציאתו של ר' בן-ציון האלברשטאם, מנהלה השני, לווינא. בשנת תרפ"א (1921) חזר הרבי לפולין והשתקע בקראקא, וכאן חזר ויסד את הישיבה וקראה "עץ חיים". הצלחת הישיבה היתה גדולה, ור' בן-ציון הקים גם סניפים לישיבה ברוב ערי גאליציה המערבית ואף בחלק מערי גאליציה התיכונה, כששים סניפים במספר. הרשת של ישיבות בובוב במערב גאליציה נתרחבה והלכה עד מלחמת-העולם השניה.

בסקרנו עכשיו, עם חורבנה של יהדות פולין, את השתלשלות לימוד התורה בתוכה במשך קרוב לחמש מאות שנה, אין לנו אלא לחזור על דברי המקונן על חורבנו של קיבוץ יהודי זה בגזירות ת"ח: "...המפורסמות אין צריכין ראייה, שלא היתה כל-כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין..."